

เศรษฐกิจสมัยรัตนโกสินทร์

บทที่ 1

สภาพการปกครอง กรรมสิทธิ์ที่ดิน และแรงงานไพร่ทาส¹

การดำเนินชีวิตของชาวไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ก็ยังคงเป็นแบบเดียวกับสมัยอยุธยา แต่ในสมัยรัชกาลที่ 4 ถึงรัชกาลที่ 7 มีการพัฒนาอาชีพต่าง ๆ ของคนไทยกว้างขวางมากขึ้น โดยมีการนำวิทยาการตะวันตกมาประยุกต์ใช้ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการทำนา การทำสวน การทำไร่ การเลี้ยงสัตว์ การจับสัตว์น้ำ การบำรุงรักษาสัตว์น้ำ การจัดการกับป่าไม้สักของรัฐบาล การใช้เทคโนโลยีทางตะวันตกมาใช้กับการทำเหมืองแร่ดีบุก เป็นต้น แต่ก่อนที่จะกล่าวถึงเรื่องดังกล่าว ในบทแรกนี้ควรจะกล่าวถึงสภาพการปกครอง กรรมสิทธิ์ที่ดิน และแรงงานไพร่ทาสแต่พอสังเขป

สภาพการปกครองในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีข้อที่น่าสังเกตว่าได้เปลี่ยนแปลงไปจากระบบการปกครองของอยุธยาไปบ้าง กล่าวคือ ในบรรดาการปกครอง 3 แบบ* หลักของผู้ทรงธรรมได้รับความสำคัญเด่นที่สุด ส่วนหลักเทวราชาลดความสำคัญลงไป หลักของพ่อปกครองลูกได้รับการฟื้นฟูขึ้นมา และจะเห็นได้ชัดเจนมากขึ้นนับตั้งแต่รัชกาลที่ 4 เป็นต้นไป พระกรณียกิจที่แสดงให้เห็นถึงหลักธรรมราชาคือ พระมหากษัตริย์ทรงลดเวลาที่ไพร่จะต้องถูกเกณฑ์มาทำงานให้รัฐบาลน้อยลง และทรงพยายามควบคุมไม่ให้มูลนายข่มเหงไพร่ ส่วนหลักเทวราชาที่เสื่อมไปก็เห็นได้จากการที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดให้ยกเลิกการยิงกระสุนใส่ดาราชฎูรที่เงยหน้าขึ้นมองพระมหากษัตริย์ แต่ให้องค์รักษ์เพียงแต่เงี้ยวอาวุธเฉย ๆ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ยกเลิกประเพณีดังกล่าวโดยเด็ดขาดและโปรดให้ราชฎูรเข้าเฝ้าพระองค์ได้อย่างใกล้ชิด

ในสมัยรัชกาลที่ 4-7 ช่วงก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครองใน พ.ศ. 2475 หลักพ่อปกครองลูกและธรรมราชาปรากฏเด่นชัดออกมา เพราะมีเหตุผลหลายประการ เช่น ประสพการณ์ในขณะผนวชเป็นภิกษุของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นภัยจากเสนาบดีตระกูลขุนนางและเครือญาติ และประการสุดท้ายคือ อิทธิพลแนวความคิดแบบตะวันตกที่เน้นหลักประชาธิปไตยที่ให้สิทธิแก่ปวงชน พระมหากษัตริย์จึงได้ยอมรับแนวความคิดดังกล่าวมาปรับปรุงเปลี่ยนแปลงแนวทางการปกครองในเมืองไทยตามความเหมาะสม เช่น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดการปฏิรูปการปกครอง มีการยกฐานะประชาชนด้วยการยกเลิกระบบการเกณฑ์ไพร่ การเลิกทาส และขยายการศึกษาให้ทั่วถึง

*หลักของผู้ทรงธรรม หลักเทวราชา และหลักพ่อปกครองลูก

ในเรื่องเกี่ยวกับที่ดิน จะเห็นได้ว่าในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (รัชกาลที่ 1-3) บ้านเมืองยังคงใช้กฎหมายที่ดินแบบเดียวกับอยุธยา กล่าวคือ ที่ดินทั้งหมดเป็นของพระเจ้าแผ่นดิน แต่พระราชทานให้ราษฎรอยู่อาศัยทำมาหากินได้ ผู้ใดประสงค์ที่จะได้ที่ดินไปทำประโยชน์ก็ต้องทำตามระเบียบที่ทางการกำหนดไว้ พอถึงสมัยรัชกาลที่ 4 เรื่องกรรมสิทธิ์ที่ดินของราษฎรไทยคงใช้แนวปฏิบัติที่มีมาแต่แรก แต่สำหรับชาวต่างประเทศตะวันตกนั้น ได้มีประกาศกำหนดเขตเอาไว้ ครั้นถึงสมัยรัชกาลที่ 5 ได้มีการปรับปรุงที่ดินควบคู่ไปกับการปรับปรุงกรรมสิทธิ์ในที่ดิน เช่น พยายามที่จะจำกัดการจับจองที่นา เพื่อไม่ปล่อยให้กร้างว่างเปล่า โดยระบุเวลาเอาไว้ นอกจากนี้ยังมอบสิทธิพิเศษให้กับเอกชนที่ออกเงินขุดคลองซึ่งในสมัยนั้นมีบริษัทเอกชนชื่อ บริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม บริษัทดังกล่าวได้ขุดคลองบริเวณทุ่งรังสิตไปจนถึงนครนายก และได้สิทธิพิเศษในการจับจองที่ดินริมคลองทั้งสองฝั่ง ระยะพื้นฝั่งคลองข้างละ 16 เส้น เพื่อจำหน่ายให้กับชาวนาชาวไร่

ครั้นถึงสมัยรัชกาลที่ 6 รัฐบาลได้ยึดหลักเกณฑ์การถือครองที่ดินที่ได้ปฏิบัติมาแต่ครั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ และยังได้ขยายเขตการถือครองที่ดินให้กว้างขวางขึ้น เช่น ขยายไปยังมณฑลภาคใต้ ได้แก่ มณฑลชุมพร มณฑลนครศรีธรรมราช มณฑลภูเก็ต และมณฑลปัตตานี นอกจากนี้ยังขยายไปทางตะวันออก ได้แก่ มณฑลจันทบุรีอีกด้วย พอมาถึงสมัยรัชกาลที่ 7 ซึ่งเป็นสมัยที่เมืองไทยเผชิญกับปัญหาเศรษฐกิจตกต่ำอย่างรุนแรง นายปรีดี พนมยงค์ ได้เสนอโครงการเกี่ยวกับการจัดการที่ดินในพระราชอาณาจักร ซึ่งเป็นเรื่องหนึ่งใน “เค้าโครงเศรษฐกิจ” ทั้งนี้มีประสงค์จะช่วยลดค่าใช้จ่ายของรัฐแต่เป็นอันต้องล้มเลิกไป

ในเรื่องแรงงาน ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ยังคงใช้ระบบไพร่เป็นแบบเดียวกับสมัยอยุธยาเป็นส่วนใหญ่ แต่ฐานะของไพร่ดีกว่าไพร่ในสมัยอยุธยามาก กล่าวคือ ไพร่มีโอกาสและมีสิทธิในการประกอบอาชีพ และทำกิจการอื่น ๆ ได้มากกว่า ทั้งนี้เนื่องมาจากนโยบายทรงธรรมของพระมหากษัตริย์การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของประเทศในขณะนั้น การเปลี่ยนแปลงในด้านสงคราม และความสำคัญของแรงงานชนิดใหม่คือแรงงานจ้าง ครั้นถึงสมัยรัชกาลที่ 5 ระบบการเกณฑ์แรงงานหมดความสำคัญอย่างสิ้นเชิง เพราะพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ โปรดให้ยกเลิกระบบการเกณฑ์แรงงานที่ละน้อย ๆ จนหมดไปในที่สุด และใช้วิธีการเกณฑ์ทหารขึ้นมาแทน

สำหรับแรงงานทาสในสมัยรัชกาลที่ 1-3 แรงงานทาสยังถือว่าเป็นแรงงานสำคัญของนายเงิน แต่พอมาถึงสมัยรัชกาลที่ 4 แรงงานทาสถูกจำกัดขึ้นเพราะมีกฎหมายออกมาบังคับมิให้พ่อแม่และสามีบังคับขายลูกและภรรยาตามลำดับเป็นทาส โดยเจ้าตัวมิได้สมัครใจ ต่อมาในรัชสมัยรัชกาลที่ 5 แรงงานทาสก็ค่อย ๆ หมดความสำคัญลงไป พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงใช้เวลาในการเลิกทาสนานถึง 30 ปี ที่ทรงใช้เวลานาน อาจเป็นเพราะพระองค์ทรงมีพระประสงค์ที่จะให้นายเงินและทาสมีโอกาสเตรียมตัวรับสภาพการ

เปลี่ยนแปลง กล่าวคือ นายเงินจะได้มีเวลาเตรียมตัวหาแรงงานจากด้านอื่นมาทดแทน
แรงงานทาส ส่วนทาสก็จะได้อาศัยเวลาเรียนรู้ที่จะดำรงชีวิตด้วยกำลังของตนเอง แทนที่จะ
อยู่ภายใต้การเลี้ยงดูของนายเงิน.

เชิงอรรถ

1. ศึกษารายละเอียดเพิ่มเติมได้จาก ประภัสสร บุญประเสริฐ, *ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย* (พระนคร : มหาวิทยาลัยรามคำแหงมอบให้บริษัทประชาชนจำกัด จัดพิมพ์, 2530), หน้า 279-310.

บทที่ 2 การทำนา

อาชีพหลักและเป็นอาชีพเบื้องต้นของราษฎรไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ก็เป็นไปทำนองเดียวกับชาวไทยในยุคก่อนๆ นั่นก็คือ การทำนา ทำสวน ทำไร่ สำหรับในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้ ก่อนที่จะกล่าวถึงการทำนาของชาวไทยโดยตรงก็ควรพิจารณาสภาพพื้นดินที่มีความอุดมสมบูรณ์ของอาณาจักรแห่งใหม่นี้ ตามหลักฐานของชาวตะวันตกที่ได้เห็นเหตุการณ์ในสมัยนั้น

2.1 สภาพพื้นดินและแม่น้ำ

อาจกล่าวได้ว่า อาณาจักรใหม่มีความอุดมสมบูรณ์มาก สภาพพื้นดินเอื้ออำนวยต่อการทำนา ทำสวน และทำไร่เป็นอย่างดี ตามหลักฐานของครอว์เฟิร์ด กล่าวไว้ว่า

อาณาจักรสยาม...มีดินและการเพาะปลูกนาชนิด ข้าพเจ้า (ครอว์เฟิร์ด) เชื่อว่า คงจะไม่ผิดที่กล่าวว่า ไม่มีประเทศใดในโลกที่อุดมสมบูรณ์เช่นนี้เพราะไม่แต่จะอุดมไปด้วยแร่ธาตุ พืชพันธุ์ ัญญาหาร และปศุสัตว์นานาชนิด แต่ยังอุดมไปด้วยผลผลิตที่จะช่วยกระตุ้นให้มีการค้าพาณิชยกรรมเกิดขึ้น และเป็นที่น่าสนใจของชาวต่างประเทศที่จะเข้ามาพำนักอาศัย¹

ส่วนบันทึกของบาทหลวงปาลเลกัวซ์ยังมีน้ำหนักในการยืนยันความอุดมสมบูรณ์ของเมืองไทยในสมัยนั้นได้ดี* ท่านบันทึกไว้ว่า

...ในโลกนี้ยังมีประเทศใดบ้างที่มีความอุดมสมบูรณ์ยิ่งไปกว่าประเทศสยามหรือหาไม่ โคลนตมของแม่น้ำ (แม่น้ำเจ้าพระยา-ผู้เขียน) ได้ทำให้ผืนแผ่นดินอุดมไปด้วยปุ๋ยอยู่ทุกปี โดยแทบจะไม่ต้องบำรุงผืนดินเลย ก็ได้ต้นข้าวกอใหญ่อันมีรสดีพิเศษ ซึ่งไม่เพียงแต่พอเลี้ยงประชาชนพลเมืองเท่านั้น ยังส่งออกไปขายยังเมืองจีน และที่อื่น ๆ ได้อีกปีละไม่น้อยกว่า 15,000 แก่งได้ซ์^{2**}

สำหรับแม่น้ำที่อำนวยประโยชน์ในการทำนา ทำสวน และทำไร่ นั้น นอกจากแม่น้ำเจ้าพระยาแล้ว ก็ยังมีอีกหลายสาย ได้แก่ แม่น้ำที่ไหลผ่านจันทบุรี แม่น้ำแปดริ้ว แม่น้ำท่าจีน

* ที่กล่าวเช่นนี้ เพราะท่านผู้นี้ได้พำนักอยู่ในเมืองไทยเป็นเวลานานถึง 20 ปีเศษ ด้วยความเป็นคนช่างสังเกต ท่านได้ศึกษาสภาพภูมิประเทศในสมัยนั้นทั้งที่เมืองหลวงและหัวเมืองต่าง ๆ พร้อมกับบันทึกเรื่องราวไว้อย่างละเอียด

** 1 แก่งได้ซ์ = 100 กิโลกรัม

และแม่น้ำแม่กลอง ซึ่งสามสายหลังนี้มีปากน้ำอันกว้างใหญ่ ได้หล่อเลี้ยงที่ราบลุ่มส่วนใหญ่ของเมืองไทยมีน้ำท่วมทุกปี เพราะได้สมทบกับแม่น้ำเจ้าพระยา³

2.2 การจับจองที่ดินทำนาและการรังวัดนา (สมัยรัชกาลที่ 1-3)

วิธีการจับจองที่ดินทำนาในสมัยนี้ ใช้ระเบียบการและวิธีการทำนองเดียวกับในสมัยอยุธยา กล่าวคือ เมื่อต้องการทำนา ทำสวน และทำไร่ ณ บริเวณใด ให้ไปแจ้งแก่เจ้าหน้าที่ทราบเสียก่อนจะจับจองที่เองโดยพลการไม่ได้ จะถูกลงโทษจากทางการ สำหรับในเรื่องอำนาจของเจ้าหน้าที่ที่มีการเปลี่ยนแปลงไปจากสมัยอยุธยาเล็กน้อย คือเสนานายระวาง นายอากรออกโฉนดไม่ได้ ออกได้แต่ตราจอง ผู้มีอำนาจออกโฉนดคือข้าหลวงซึ่งพระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้ง⁴ นอกจากนี้ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ยังได้มีระเบียบปฏิบัติเกี่ยวกับเรื่องการทำนาอีกประการหนึ่ง คือ การรังวัดนา (อันที่จริงมีการรังวัดสวนด้วย) ซึ่งพบหลักฐานในสมัยรัชกาลที่ 2 การรังวัดนาถือเป็นธรรมเนียมปฏิบัติของกษัตริย์พระองค์ใหม่เมื่อขึ้นครองราชย์ โดยมีจุดประสงค์ที่จะรู้เนื้อที่นาแต่ละแปลงเพื่อเก็บค่านา และบังคับซื้อข้าวให้เป็นไปอย่างถูกต้องเป็นประการแรก ประการต่อไปก็ต้องการจะช่วยเหลือเจ้าของนาให้ได้โฉนดตราแดงเก็บไว้เป็นหลักฐานไว้อ้างกับคนอื่น ๆ ที่จะเข้ามาครอบครองที่ดินของตน ประการสุดท้าย การรังวัดนายังเป็นประโยชน์ต่อการคลังและการศาลอีกด้วย ที่ช่วยลดคดีวิวาทเกี่ยวกับการแย่งที่ดินทำมาหากินให้น้อยลง⁵

2.3 แหล่งทำนา

แหล่งทำนาสำคัญในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น คงไม่แตกต่างไปจากสมัยอยุธยาได้แก่กรุงเก่า อย่างทอง สุพรรณบุรี สระบุรี ลพบุรี นครนายก ปทุมธานี ธนบุรี และกรุงเทพฯ

2.4 วิธีการทำนา

ชาวไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ยังคงทำนาอย่างเดียวกับที่เคยปฏิบัติกันมาแต่สมัยอยุธยา บาทหลวงปาลเลอัวส์บันทึกไว้ว่า ในเดือนพฤษภาคม ชาวนาจะลงมือปรับพื้นดินในท้องนา โดยวิธีคราดแล้วถอนวัชพืชทิ้ง เสร็จแล้วจึงลงมือไถตะ พลิกดินด้วยหัวหมูขนาดเล็กเท่าฝ่ามือ พอฝนต้นฤดูตกลงมาก็ลงมือปักดำ ต้นกล้าได้ฝนก็จะเติบโตขึ้นอย่างรวดเร็ว การเก็บเกี่ยวกระทำกันในเดือนมกราคม ชาวนานวดต้นข้าวบนลานในน่านนั้นเอง แล้วชาวนาก็จะเผาฟางและซังข้าวเพื่อให้ดินมีปุ๋ยเพิ่มขึ้น เวลาชาวนาต้องการข้าวสารก็นำข้าวเปลือกไปตำในครกกระเดื่อง⁶

2.5 นโยบายของผู้ปกครองในการส่งเสริมการทำนา

2.5.1 การส่งเสริมการทำนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ผู้ปกครองในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นตระหนักดีถึงความสำคัญของการทำนาปลูกข้าว พระองค์ท่านจึงได้ชวนขวายและสนับสนุนในหนทางต่าง ๆ ที่พึงจะกระทำได้

ทั้ง ๆ ที่ช่วงระยะเวลาดังกล่าวบ้านเมืองมีศึกสงครามติดพันอยู่ อย่างไรก็ตาม หลักฐานที่แสดงถึงการส่งเสริมการทำนารวมได้ 4 ประการ คือ

1. ในสมัยรัชกาลที่ 2 เมื่อถึงฤดูกาลทำนาพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดให้มิหนังสือถึงเจ้าเมืองต่าง ๆ ให้กำชับราษฎรว่ากล่าวตักเตือนให้ขยันทำนาและทำให้เต็มที่ ทรงมีพระประสงค์จะให้ได้ข้าวจำนวนมาก เพราะจะได้เป็น “กำลังราชการแลทำบุญให้ทานเป็นการกุศลสืบไป”⁷

2. ในการทำนาต้องอาศัยทั้งน้ำฝนและน้ำท่า เมื่อเกิดมีปัญหาเรื่องน้ำ ผู้ปกครองก็ไม่นิ่งนอนพระทัย พระองค์จะกำชับให้เสนาบดีผู้ใหญ่รายงานน้ำฝนน้ำท่าให้ทรงทราบอยู่เสมอเพื่อจะได้จัดการแก้ไข ดังมีเหตุการณ์เกิดขึ้นใน พ.ศ. 2385 ซึ่งตรงกับรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เกิดปัญหาเรื่องน้ำ พระองค์โปรดให้เสนาบดีผู้ใหญ่ได้แก่ เจ้าพระยาพระคลัง เจ้าพระยาพลเทพ เจ้าพระยามหาโยธา พระยาราชสุภาวดี พระยาสุรเสนา ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย กับเจ้าเมืองกรมการปรึกษาหารือเข้าช่วยเหลือราษฎรทันทีด้วยการไขน้ำ ปิดน้ำ และกั้นน้ำ เพื่อให้ชาวนามีน้ำสำหรับทำนา⁸

3. นอกจากนี้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ยังทรงช่วยเหลือชาวนาด้วยวิธีทางศาสนา คือ ในกรณีที่ถึงเวลาเก็บเกี่ยวข้าว แต่น้ำยังไม่ลด ทรงเกรงว่าข้าวจะเสียหาย จึงโปรดให้พระยาไชยวิชิตกรมการไคร่ครวญดู ถ้าเห็นว่าน้ำยังไม่ลดถอยเร็วจะต้องไล่ น้ำ ก็ให้พระยาไชยวิชิตแจ้งให้ทราบโดยเร็ว จะได้โปรดเกล้าฯ ให้จัดการพระราชพิธีสวดพระพุทธรมณฑ์ขับไล่ น้ำด้วยอำนาจพระพุทธรมณฑ์น้ำจะได้ลดลงเร็ว ราษฎรจะได้เกี่ยวข้าวได้⁹

4. พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ยังทรงบำรุงขวัญชาวนาด้วยการสร้างความเสมอภาคในการเสียค่านา ชาวนาจะได้มีกำลังใจชวนขวนขวายทำนาต่อไป ก่อนสมัยรัชกาลที่ 3 รัฐบาลไม่เก็บค่านาจากเจ้าของนาที่เป็นข้าราชการในตำแหน่งซึ่งได้รับพระราชทานเบี้ยหวัด และเจ้าเมืองกรมการผู้ได้รับพระราชทานตราภูมิคุ้มห้าม ถ้าตั้งกองโคกระบือหรือให้ผู้คนทาสในเรือนทำ¹⁰ ข้าราชการจะเสียค่านาต่อเมื่อเอานาของตนไปให้คนอื่นเช่า ตามหลักฐานนาของข้าราชการเรียกว่า นารายคด ส่วนนาของราษฎรเรียกว่า นารายคง

เหตุที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงต้องสร้างความเสมอภาคดังกล่าวเพราะข้าราชการและราษฎรบางคนสมคบกันเบียดบังค่านา เช่น ข้าราชการให้ราษฎรเช่านา แต่มาบอกว่าเป็นบ่าวไพร่หรือทาสของตน ทำให้รัฐบาลขาดรายได้ และพระองค์กลับทรงเห็นพระทัยราษฎรที่จะต้องไปทำสงคราม ทำไร่ทำนาหากินด้วยน้ำพักน้ำแรงต้องเสียค่านา ส่วนข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยนั้น ทำราชการและทำไร่ทำนาหากินด้วยกำลังบ่าวไพร่ตามควรกับยศฐาบรรดาศักดิ์ไม่ลำบาก แต่กลับไม่ต้องเสียค่านา เป็นการไม่ยุติธรรม พระองค์จึงเลิกให้เอกสิทธิ์แก่ข้าราชการเสียตั้งแต่ พ.ศ. 2367 เป็นต้นไป และทรงประกาศว่า “แต่นี้สืบไปให้เรียกค่านารายละ 2 ถัง ทั้งนารายคดรายคงให้ทั่วเสมอกัน แต่พอได้เอาเม็ดเข้ามาจ่ายราชการสำหรับแผ่นดิน”¹¹

2.5.2 การทำนาและการส่งเสริมการทำนาในสมัยรัชกาลที่ 4

ระเบียบการทำนาในสมัยรัชกาลที่ 4 พบหลักฐานแต่เพียงว่า ราษฎรใดต้องการที่จะโค่นสร้าง หักร้างทางพง ให้บอกกับผู้สำเร็จราชการเมืองและกรมการเมืองให้รู้ และทำบัญชีไว้ให้แน่นอน เพื่อจะได้ไม่เกิดเรื่องวิวาทก่เกี่ยวกับเสนาข้าหลวงและกำนันนา ซึ่งเป็นเจ้าพนักงานของทางการต่อไปภายหลัง¹²

สำหรับนโยบายการส่งเสริมการทำนาในสมัยรัชกาลที่ 4 นี้ มีหลายประการ คือ

1. ทรงส่งเสริมแรงงานในการทำนา โดยทรงอนุญาตให้ไพร่ขณะมาทำราชการได้กลับไปทำนาในหนานาได้ มีหลักฐานใน พ.ศ. 2395 เจ้าพระยาจักรีมีสารตราถึงปลัดกรมการผู้รักษาเมืองปราจีนบุรี ความว่าในฤดูฝนซึ่งเป็นฤดูกาลทำนา ให้ปล่อยไพร่เมืองปราจีนบุรี เมืองกระบิล เมืองประจันตคาม ที่เกณฑ์ไปขุดศิลาที่เขาฉ่องให้กลับไปทำนาได้¹³ ใน พ.ศ. 2402 เจ้าพระยาจักรีมีหนังสือไปถึงกรมการกรุงเก่าให้ปล่อยเลขที่เกณฑ์จากเมืองนครราชสีมา ที่ไปสร้างปราสาทที่เมืองลพบุรี ให้เลิกกลับไปทำนาทำไร่ได้¹⁴ และอีกครั้งใน พ.ศ. 2408 ไพร่ที่เมืองเพชรบุรีก็ได้รับอนุญาตจากมุลนายให้กลับไปทำนาได้¹⁵

2. ทรงช่วยให้ชาวนาขายข้าวได้ราคาดีกว่าแต่ก่อน กล่าวคือ ในสมัยที่ปิดประเทศไม่ให้เอาข้าวออกไปขายต่างประเทศ ไทยยินยอมให้เอาไปแต่พอเพียงสำหรับเสบียง ข้าวในสมัยนั้นราคาถูก คือเกวียนละตำลึงบ้าง ห้าบาทบ้าง ตำลึงกึ่งบ้าง พวกที่ไม่ใช่ชาวนาและพ่อค้าเรือต่างประเทศก็มีความพอใจ แต่ชาวนากลับไม่ชอบเพราะขายข้าวได้น้อยไปไม่พอเลี้ยงชีพ เป็นเหตุให้ต้องทิ้งนาให้เป็นป่ารก และเวนนาเสียหลายหมื่นไร่ ไปทำมาหากินอย่างอื่นเสีย¹⁶ เมื่อเป็นเช่นนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ จึงทรงประกาศให้ทราบว่ที่ทรงเปิดให้ขายข้าวออกนอกประเทศนั้นก็เพราะ” ทรงพระเมตตากรุณาแก่ชาวนา จะได้ขายข้าวได้ราคา ไม่ทิ้งนาเสีย ไปทำการอย่างอื่น”¹⁷

3. ทรงแนะนำพันธุ์ข้าวที่จะทำรายได้ให้กับชาวนา สำหรับเรื่องนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงเอาพระทัยใส่ติดตามความต้องการข้าวของชาวต่างประเทศอย่างใกล้ชิด แล้วทรงประกาศให้ชาวนาทราบทันทีว่า ชาวต่างประเทศที่นำเรือเข้ามาซื้อข้าวในกรุงเทพฯ นั้น จะเลือกซื้อแต่ข้าวทั้งาม เป็นข้าวนาสวน ข้าวนาเมืองเพชรบุรี ข้าวหางม้า เพราะเห็นเป็นข้าวดี¹⁸ และในขณะที่เดียวกันก็ทรงกระตุ้นชาวนาไม่ให้ประมาท ให้รีบทำนา ถ้าที่ใดเป็นที่ลุ่มที่เลนมีน้ำฝนในต้นฤดูพอจะทำนาได้ ให้รีบจัดแจงลงมือทำนาเสีย¹⁹

4. ทรงจัดอุปสรรคต่าง ๆ ที่จะขัดขวางการทำนา ได้แก่การแก้ปัญหาเรื่องน้ำและคดีความเกี่ยวกับนา สำหรับปัญหาเรื่องน้ำ ได้เกิดขาดแคลนน้ำขึ้นที่กรุงเก่าใน พ.ศ. 2407 พระองค์ทรงเอาพระทัยใส่อย่างจริงจัง ถึงขนาดเสด็จไปทอดพระเนตรด้วยพระองค์เอง และโปรดให้ข้าราชการไปปิดน้ำช่วยราษฎร²⁰ อีกครั้งหนึ่ง ใน พ.ศ. 2411 เกิดภาวะฝนแล้ง พระองค์โปรดประกาศให้พระสงฆ์ทุก ๆ พระอาราม ตั้งพิธีขอฝน สวดสกุโตะเหมือนอย่างที่เคยกระทำมา

ส่วนเรื่องคติความที่เป็นอุปสรรคต่อการทำนาในสมัยนั้น (พ.ศ. 2399) ได้แก่ การมีโจรผู้ร้ายชุกชุม คอยลักขโมยโคกระบืออยู่เสมอๆ และเกิดคติความกันเรื่องรัง พระองค์โปรดให้มาฟ้องแก่ผู้รักษาเมือง กรมการเมืองให้ชำระ พระองค์ยังเอาพระทัยใส่ในความทุกข์ยากของราษฎรเป็นอย่างยิ่ง ถึงกับประกาศว่า ถ้าบุคคลดังกล่าวไม่ชำระ ก็ให้ราษฎรที่เดือดร้อนรีบลงไปยื่นเรื่องราวร้องทุกข์ที่กรมล้อมพระราชวัง พระองค์จะโปรดชำระให้เองแล้วจะได้ทำไร่ทำนาหาข้าวขายแก่ลูกค้าทั้งในประเทศและนอกประเทศให้เป็นสุขด้วย²¹

5. ทรงยินดีรับความรู้ความก้าวหน้าทางวิชาการของชาวตะวันตก ในเรื่องนี้พระองค์ทรงส่งเสริมการเพาะปลูกด้วยการสนับสนุนชาวต่างประเทศ ให้เข้ามาพำนักอาศัยอยู่ในอาณาจักรไทย เพราะทรงเห็นว่า ถ้าพวกชาวต่างประเทศได้เข้ามาอยู่และรู้จักเพาะปลูกแล้วพวกนี้จะนำความเจริญมาให้ เพราะทรงเชื่อมั่นว่า คนฝรั่งเศสก็ดี คนอังกฤษก็ดี หรือคนอเมริกันก็ดี “มักเข้าใจวิธีเพาะปลูกมีดำรับตำรา ถ้าเข้ามามีอุตสาหกรรม มีความเพียรพยายามทำไร่นาเรียกสวนได้มาก ในที่เป็นป่าและท้องทุ่ง ที่รกร้างว่างเปล่าอยู่ ก็จะทำให้จำเจริญสมพิศพร อากาศดีขึ้นแก่แผ่นดินไทยลำดับเวลาไปภายหน้า”²²

ด้วยการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงส่งเสริมการทำนาอย่างกว้างขวาง เช่นนี้เป็นผลให้หมอบลัดเลย์ลงข่าวในหนังสือพิมพ์บางกอกรีคอเดอร์ว่า คนที่ไม่เคยทำนาแต่ก่อนก็ชักชวนกันทำนาเป็นอันมาก จนที่นาในแขวงเมืองเพชรบุรีมีใครจะมีที่ว่าง²³ นอกจากนี้นักวิชาการชื่อ เจมส์ ซี อินแกรม (James C. Ingram) ได้กล่าวไว้ว่า การทำนาเป็นอาชีพสำคัญของราษฎรประมาณร้อยละ 80-90 และข้าวเป็นสินค้าออกสำคัญประมาณร้อยละ 60-70 ของสินค้าทั้งหมด และกล่าวไว้อีกตอนหนึ่งว่า ตั้งแต่ พ.ศ. 2398 ไม่มีกิจกรรมเศรษฐกิจที่คนไทยจะทำมากไปกว่าการทำนา และไม่มีกิจกรรมเศรษฐกิจใดที่จะเกี่ยวข้องกับราษฎรจำนวนมากเท่าการทำนา²⁴

2.5.3 การส่งเสริมการทำนาในสมัยรัชกาลที่ 5

ในสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นสมัยที่มีการส่งเสริมและทะนุบำรุงการทำนาปลูกข้าวยิ่งกว่าสมัยใด ๆ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงส่งเสริมในกิจกรรมการทำนาแทบทุกด้าน แต่ในที่นี้จะกล่าวเฉพาะชุดคลองขยายเนื้อที่เพาะปลูก การจัดหาพันธุ์ข้าวที่มีคุณภาพ และการจัดหาเครื่องมือทำนาที่ทันสมัย

1. การชุดคลองขยายเนื้อที่เพาะปลูก

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงตระหนักถึงความสำคัญของข้าวที่กลายเป็นสินค้าสำคัญของประเทศ และทรงพยายามหาหนทางที่จะเพิ่มผลผลิตข้าวให้มากขึ้นด้วยการขยายเนื้อที่เพาะปลูก และจัดหาน้ำให้ราษฎรใช้ ซึ่งทั้งสองประการนี้กระทำโดยการชุดคลอง คลองที่ชุดในสมัยรัชกาลที่ 5 มีทั้งที่รัฐบาลชุด ที่พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้บริษัทชุดคลองแลคูนาสยามชุด และคลองที่พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เอกชนชุดเป็นราย ๆ ไป

คลองที่รัฐบาลขุด ได้แก่ คลองนครเนื่องเขตร์ (พ.ศ. 2419) ทำให้มีที่นาเพิ่มขึ้นถึง 32,400 ไร่ และไม่ต้องทิ้งให้ที่นารกร้าง เพราะรัฐบาลได้แก้ปัญหาเรื่องไม่ให้จับจองที่นามากเกินไปกำลังของตน คลองประเวศบุรีรมย์ (พ.ศ. 2421) มีราษฎรช่วยออกเงินขุดคลองด้วย รัฐบาลประสบความสำเร็จในการขยายเนื้อที่เพาะปลูกให้กว้างขวางตามที่ต้องการ ทั้งนี้ เพราะในกลางปี พ.ศ. 2423 ราษฎรหลายพันครอบครัวได้เข้าไปทำการเพาะปลูกตลอดแนว สองฝั่งคลอง ทั้งคลองประเวศบุรีรมย์และคลองแยก²⁵ นอกจากนี้ รัฐบาลยังขุดคลองอีก หลายคลอง เช่น คลองทวีวัฒนา (พ.ศ. 2421) ซึ่งสามารถเปิดพื้นที่สองฝั่งคลองเพื่อการ เพาะปลูกเพิ่มขึ้นถึง 27,200 ไร่²⁶ และคลองนราภิรมย์ ซึ่งทำให้ราษฎรมีน้ำจืดใช้ ตลอดจน ได้พื้นที่นาเย็นเข้าไปสองฝั่งคลอง ฝั่งละ 40 เส้น จำนวน 43,200 ไร่²⁷ อันที่จริงการขุดคลอง โดยรัฐบาลยังมีอีกมาก แต่ในที่นี้ขอกล่าวเพียงเท่านี้

อย่างไรก็ตาม การขุดคลองของรัฐบาลมีผลต่อการผลิตข้าวเป็นสินค้าออก กล่าวคือ ในช่วง 10 ปีแรกของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ซึ่งโปรดให้ขุดคลองถึง 5 คลอง ภาวะการค้าข้าวกระตือรือร้นมาก ประมาณการส่งออกเพิ่มขึ้นจาก 1,870,000 หาบ ใน พ.ศ. 2412-2417 เป็น 3,530,000 หาบ ซึ่งเพิ่มขึ้นถึง 93% ในช่วง พ.ศ. 2418-2422 และ ราคาข้าวเขยิบขึ้นจากหาบละ 2-70 บาท ในช่วง พ.ศ. 2412-2417 เป็น 2-90 บาท ในช่วง พ.ศ. 2418-2422 แสดงให้เห็นว่า ภาวะการค้าข้าวมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับการ ขุดคลองเมื่อใดก็ตามที่ภาวะการค้าข้าวได้ราคาดี รัฐบาลก็จะเร่งขยายการผลิตข้าวโดยการ ขุดคลองอย่างมากมาย ดังเช่น พ.ศ. 2419-2422 ขุดคลองถึง 4 คลอง²⁸

การที่ราคาที่ดินริมคลองเขยิบสูงขึ้น เป็นการเร่งเร้าให้เอกชนต้องการขุดคลอง ขยายเนื้อที่เพาะปลูกเพิ่มขึ้น ด้วยเหตุนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ จึงทรงเชิญให้ ผู้มีทุนทรัพย์มาช่วยขุดคลองพัฒนาที่ดิน พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ ซึ่งเป็นพระราชนัดดา ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ได้ร่วมกับนายโยกิม แกรซี้ วิศวกรชาวอิตาลี พระ นานาพิธภานี และนายยม ตั้งเป็นบริษัทขึ้นชื่อว่า บริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม เพื่อสนอง พระราชดำริ

บริษัทได้ตกลงทำสัญญากับรัฐบาลในเดือนมกราคม พ.ศ. 2431 โดยรัฐบาลยอมให้ บริษัทผูกขาดการขุดคลองได้ทั่วประเทศอาณาจักรถึง 25 ปี ในการทำสัญญานั้น รัฐบาล ยอมให้บริษัทมีอำนาจเลือกขุดคลองในที่แห่งหนึ่งแห่งใดได้ก่อนผู้อื่นทั่วประเทศอาณาจักร มีผลให้บริษัทมีอำนาจมาก และเกินกำลังที่บริษัทจะทำได้ ส่วนรัฐบาลจะต้องระงับการ ขุดคลองตามหัวเมืองเสียหลายคลอง เพราะจะเป็นการละเมิดสัญญาได้ ซึ่งมีส่วนทำให้ การพัฒนาบ้านเมืองหยุดชะงักตามไป ในสัญญาครั้งนั้นบริษัทยังได้รับผลประโยชน์อย่างอื่น อีกคือ มีสิทธิในที่ดินสองฝั่งคลองที่คลองขุดผ่านไป ยื่นไปถึงฝั่งละ 40 เส้น ตลอดทั้งลำคลอง ถ้าเป็นคลอง 8 วา ยื่นขึ้นไปฝั่งละ 30 เส้นตลอดทั้งลำคลองถ้าเป็นคลอง 6 วา และยื่นไป ฝั่งละ 25 เส้น ตลอดลำคลองสำหรับคลอง 4 วา บริษัทได้ให้ผลประโยชน์ตอบแทนรัฐบาล

20% ของผลกำไรที่บริษัทจะได้รับ²⁹ การที่รัฐบาลยอมทำสัญญาเสียเปรียบเช่นนี้ อาจเป็นเพราะรัฐบาลต้องการเพิ่มผลผลิตข้าวสนองความต้องการของตลาด แต่รัฐบาลไม่มีทุนเพียงพอ จึงต้องเชิญชวนให้เจ้านายและข้าราชการที่มีทุนทรัพย์มาดำเนินงานแทน

อย่างไรก็ตาม รัฐบาลก็ได้ทดลองเพิ่มขึ้นมากมายและรวดเร็วกว่ารัฐบาลของตนเอง กล่าวคือใน พ.ศ. 2433 บริษัทได้ขุดคลองสายใหญ่เป็นสายหลักเป็นคลองแรกเรียกว่าคลองรังสิตประยูรศักดิ์ ขุดตั้งแต่แม่น้ำเจ้าพระยา ณ แขวงบ้านใหม่ แขวงปทุมธานี ไปออกแม่น้ำนครนายกที่ตำบลบางปลากรดหัวควาย ยาว 1,920 เส้น 10 วา กว้าง 6 วา ลึก 6 ศอก ต่อมาใน พ.ศ. 2436 บริษัทได้ขยายพื้นที่การขุดคลองให้กว้างขวางออกไปอีก โดยขุดคลองซอยจากคลองรังสิตทั้งฝั่งเหนือและฝั่งใต้อีกฝั่งละ 20 คลองรวมเป็น 40 คลอง³⁰

สำหรับคลองที่รัฐบาลอนุญาตให้เอกชนขุดเป็นราย ๆ ไป ได้แก่ คลองหลวงแพ่ง (พ.ศ. 2431) หลวงแพ่งเป็นกรมการเมืองนครเขื่อนขันธ์พร้อมราษฎรลงชื่อออกเงินช่วยขุดแล้วได้เนื้อที่ 33,750 ไร่ พระยาสิทธิราชเดโชขุดคลองอุดมชลจร (พ.ศ. 2431) ได้เนื้อที่ 20,625 ไร่ พระยาบรรณาสิงหนาท (เจ๊ก) เป็นชาวญวน เห็นใจพวกญวนด้วยกัน ทหารญวนทำงานเมืองไทยยากจนมาก ขอพระบรมราชานุญาตขุดคลองพระยาบรรณา (พ.ศ. 2435) เพื่อเปิดที่รกร้างว่างเปล่าให้เป็นที่นาขึ้นมา ชาวญวนจะได้ทำมาหากิน นอกจากนี้ทางรัฐบาลก็ยังอนุญาตให้สมิงบันทะละ ซึ่งเป็นนายกองมอญรับราชการในเมืองไทย ขุดคลองบางพลีใหญ่ (พ.ศ. 2441)³¹ อีกแห่งหนึ่งด้วย

2. การจัดหาพันธุ์ข้าวที่มีคุณภาพ

ใน พ.ศ. 2439 ชาวไทยเริ่มมีคุณภาพตกต่ำ เนื่องมาจากการกระทำของธรรมชาติ สัตว์ และการกระทำของมนุษย์ การกระทำของธรรมชาติและสัตว์นั้นได้แก่ ภาวะฝนแล้งบ้าง น้ำท่วมบ้าง หนุรบกวนขุดคู้กินข้าว และปูหนีบ เป็นเหตุให้ชาวนาต้องปลูกข้าวหลาย ๆ ครั้งลงในที่ดินแปลงเดิม เพราะข้าวที่ปลูกไว้แต่เดิมจะเฉาตายไป ดังนั้นจึงทำให้เกิดพันธุ์ข้าวคละปะปนกัน³² ส่วนการกระทำของมนุษย์นั้นได้แก่ พวกพ่อค้า และโรงสี กล่าวคือพวกเรือพ่อค้าข้าวรับซื้อข้าวที่ดีมาปนกับข้าวที่ไม่ดีราคาต่ำ เห็นได้จากไปตั้งยุ้งฉางที่คลองรังสิตแล้วเที่ยวซื้อข้าวในเมืองปราจีน เมืองนครนายก มาปะปนระคนกัน นี่เป็นการปนกันครั้งแรก เมื่อมาถึงกรุงเทพฯ “แถวคลองผดุงตั้งรวบรวมมีเรือถ่ายหลายแห่งหลายตำบล ชาดคละปะปนไปอีกชั้นหนึ่ง เพราะฉะนั้นเข้าจึงได้เสียเมล็ด ไม่สม่าเสมอมาตั้งหลายปีแล้ว...”³³

เมื่อข้าวเมืองไทยมีหลายพันธุ์หลายขนาดปะปนกันเช่นนี้ ชาวต่างประเทศจึงตีราคาข้าวไทยให้อยู่ในชั้นต่ำ และเมื่อชาวต่างประเทศซื้อไปแล้ว ก็เอาเข้าเครื่องคัดแยกเอาข้าวเมล็ดงาม ๆ ไปปนขายเป็นข้าวอย่างดีของอินเดีย ส่วนข้าวที่เหลือคัดแล้วเอาไปขายในบารเข้าไทย³⁴

เมื่อเกิดปัญหาเช่นนี้ จึงต้องหาทางแก้ไขจัดหาพันธุ์ข้าวที่ดีมีคุณภาพ ผู้ริเริ่มคือ บริษัทขุดคลองแลคูนาสยามเริ่มดำเนินการใน พ.ศ. 2439 โดยจัดหาซื้อพันธุ์ข้าวที่ดีมาจำหน่าย และแจ้งให้ผู้ที่มิใช่ชาวเมล็ดโตนำมาประกวดกัน ถ้าข้าวของผู้ใดชนะเลิศจะได้รับรางวัล 40 บาท ปรากฏว่ามีผู้นำข้าวมาประกวดเป็นจำนวนมาก มีพันธุ์ข้าวหลายพันธุ์หลายชนิด ทางบริษัทได้ตรวจตัดสินและมอบรางวัลให้³⁵ การประกวดพันธุ์ข้าวครั้งแรกนี้ทำเฉพาะบริเวณรังสิต ฉะนั้นจึงยังไม่ได้พันธุ์ข้าวที่ดีมาก ถ้าขยายเขตออกไปคงจะได้ผลดีกว่านี้ บริษัทจึงเสนอให้ทางราชการจัดกระทรวงเกษตรราธิการได้จัดประกวดพันธุ์ข้าวขึ้นที่เมืองธัญบุรี มณฑลกรุงเก่า ในวันที่ 1 มีนาคม พ.ศ. 2450 ในครั้งนั้นมีผู้นำพันธุ์ข้าวมาประกวดถึง 503 พันธุ์ ผลการประกวด ปรากฏว่าข้าวที่ชนะเลิศคือข้าวปิ่นทอง ของนายเอี่ยม ผู้ใหญ่บ้านทำในทุ่งคลองซอย 5 อำเภอลำลูกกา แขวงเมืองธัญบุรี³⁶ ในปีต่อมากระทรวงเกษตรราธิการได้จัดประกวดพันธุ์ข้าวทั่วประเทศที่วัดสุทัศนเทพวราราม ในโอกาสนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ได้เสด็จไปทอดพระเนตรด้วย และตรัสเตือนให้กระทรวงเกษตรราธิการทำอย่างจริงจังและต่อเนื่อง³⁷ มีการจัดประกวดพันธุ์ข้าวอีกครั้งในระหว่างวันที่ 9-27 เมษายน พ.ศ. 2453 เป็นงานใหญ่กว่าครั้งก่อน ๆ เรียกว่า “งานแสดงกลีกรวมแลพานิชยการ” จัดขึ้นที่วังสระปทุมวัน ในงานครั้งนี้นอกจากประกวดพันธุ์ข้าวแล้ว ก็ยังมีการประกวดผลไม้ ประกวดรังไหมและเส้นไหม ประกวดสัตว์พาหนะและปศุสัตว์ตลอดจนประกวดเครื่องจักรทำนาด้วย³⁸

หนึ่งในสมัยรัชกาลที่ 5 นี้ นอกจากจะช่วยเหลือชาวนาด้วยการจัดหาพันธุ์ข้าวที่ดีแล้วรัฐบาลยังได้จัดซื้อพันธุ์ข้าวคาโรไลนาเข้ามาแจกจ่ายให้ราษฎรไปทำพันธุ์อีกด้วย เพราะข้าวพันธุ์ดังกล่าวปลูกที่อเมริกา มีจำหน่ายอยู่ในยุโรป เป็นข้าวเกรดดีที่สุดจัดเป็นลำดับที่ 1³⁹

3. การจัดหาเครื่องมือทำนาที่ทันสมัย

ในสมัยรัชกาลที่ 5 ราว พ.ศ. 2450 บริษัทกลีกรวมสยามได้ให้วิศวกรที่มีความเข้าใจเกี่ยวกับการทำนาในเมืองไทย ออกไปสืบหาเครื่องไถนาที่ใช้เครื่องยนต์ในประเทศยุโรป บริษัทได้สั่งเครื่องไถนามาจากประเทศอังกฤษเครื่องหนึ่ง เครื่องไถนาเครื่องนี้มีพร้อมทั้งเครื่องไถ เครื่องคราด และเครื่องหยอดข้าว เมื่อบริษัทได้นำเครื่องยนต์ชนิดนี้มาทดลองใช้ปรากฏว่าเครื่องยนต์สามารถไถในบริเวณพื้นดินที่แห้งได้ผลดี แต่เครื่องยนต์มักจะมีเสียหายบ่อย ๆ เพราะอากาศร้อน⁴⁰

ในรัชกาลนี้ยังมีชาวเยอรมันชื่อ นายยัว เกนเซ็น ได้นำเครื่องทำการเพาะปลูกที่ใช้แรงเครื่องจักรไอน้ำเข้ามาทดลองใช้ในทุ่งหลวงรังสิตเหมือนกัน แต่เครื่องทำนาด้วยเครื่องจักรไอน้ำมีน้ำหนักมาก พื้นดินท้องทุ่งของไทยด้านทานไม่ได้ การที่จะให้เครื่องลื้อไปบนพื้นดินก็จะติดขัดไม่สะดวก จำเป็นต้องวางรางเหล็กสำหรับเลื่อนเครื่องจักรไปในที่ต่าง ๆ จึงจะเป็นการสะดวก ถ้าไถในขณะที่ดินแห้งจะไถได้ประมาณ 30-50 ไร่ ในเวลา 12 ชั่วโมง

แต่ถ้ามีฝนตกดินอ่อนบ้างแล้วจะไถได้ถึง 80 ไร่ ในเวลาเดียวกันเจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์ ได้แสดงความเห็นว่า เครื่องไถนาดังกล่าวจะเปลืองเงินมาก จึงเห็นว่าถ้าปลูกแต่ข้าวอย่างเดียวแล้ว ผลที่ได้นั้นจะไม่คุ้มค่างับรายจ่าย⁴¹

จะเห็นได้ว่าในสมัยรัชกาลที่ 5 เพียงแต่เป็นความพยายามที่จะนำเครื่องทุ่นแรงในการทำนาเข้ามาทดลองใช้ ยังไม่ได้นำมาใช้อย่างแพร่หลาย ทั้งนี้เพราะเครื่องจักรมีราคาแพง ยังต้องลงทุนอีกมาก เครื่องจักรยังมีคุณภาพไม่ดีพอและเปลืองค่าใส่หุ่ยมาก

2.5.4 การดำเนินนโยบายด้านการทำนาในสมัยรัชกาลที่ 6

ข้อสังเกตเกี่ยวกับการทำงานส่งเสริมช่วยเหลือชาวนาในสมัยรัชกาลที่ 6 นั้น จะเป็นการดำเนินงานต่อเนื่องจากรัชกาลที่ 5 และทำงานแก้ไขปัญหาด่าง ๆ ที่เกิดขึ้นสืบเนื่องมาจากสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้แก่ ปัญหากรรมสิทธิ์ที่ดิน ปัญหาแรงงาน ปัญหาพันธุ์ข้าวที่จะปลูก ปัญหาเรื่องน้ำฝนน้ำท่า และปัญหาเรื่องการค้าข้าวที่พ่อค้าคนกลางเอาไรต์เอาเปรียบด้วยการใช้มาตราชั่งตวงวัดที่ไม่ยุติธรรม

งานที่กระทำต่อเนื่องคือ รัฐบาลได้จัดให้มีการแสดงกสิกรรมแลพานิชยกรรมอีกครั้งใน พ.ศ. 2454 หลังจากนั้นรัฐบาลก็ได้เปลี่ยนนโยบายใหม่ แทนที่จะจัดการแสดงและประกวดที่กรุงเทพฯ แห่งเดียว รัฐบาลก็ได้กระจายงานในมณฑลต่าง ๆ ทั่วประเทศไปจัดทำ⁴² ผลจากการเปิดประกวดพันธุ์ข้าว เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์ เสนาบดีกระทรวงเกษตรธิการได้กราบทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ในงานที่จัดขึ้นใน พ.ศ. 2454 ว่า แม้มีผู้มาส่งพันธุ์ข้าวน้อยกว่าคราวที่ประกวดเมื่อวันที่ 9-27 เมษายน พ.ศ. 2453 แต่พันธุ์ข้าวต่าง ๆ ที่ส่งมาแสดงในครั้งนี้นั้น ล้วนเป็นพันธุ์ที่ดีกว่าที่ส่งมาแสดงในคราวนั้นทั้งสิ้น ย่อมแสดงว่าชาวนาเริ่มเข้าใจวิธีปลูกข้าวดีขึ้น เพราะพันธุ์ข้าวที่ส่งมาแสดงในครั้งนี้นั้นล้วนเป็นข้าวอย่างดีคุณภาพใกล้เคียงกับความต้องการของตลาดข้าวในนานาประเทศแทบทั้งสิ้น⁴³

ส่วนงานแก้ปัญหาดังกล่าวได้แก่ ปัญหากรรมสิทธิ์ที่ดิน ปรากฏว่าในรัชสมัยนี้ชาวนาไม่มีที่ดินทำกินเป็นของตนเอง พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ จึงโปรดให้ขยายการถือครองที่ดินให้กว้างขวางยิ่งขึ้น โดยเฉพาะที่มณฑลภาคใต้ เช่น มณฑลชุมพร มณฑลนครศรีธรรมราช มณฑลภูเก็ต และมณฑลปัตตานี เป็นต้น มีราษฎรทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศมาขอจับจองที่ดินทำสวนมะพร้าวและทำสวนยางกันมาก ในครั้งนั้นรัฐบาลจึงได้ประกาศข้อบังคับเพื่อออกใบเหยียบย่ำชั่วคราวให้กับราษฎร เรียกว่าประกาศข้อบังคับชั่วคราวสำหรับการเพาะปลูกส่วนใหญ่ สมพัศกร ที่ไร่แลนา ร.ศ. 129⁴⁴ ภายหลังจากที่ได้ประกาศแล้ว มีราษฎรไปจับจองที่ดินกันมาก ซึ่งไม่มีแต่เฉพาะมณฑลภาคใต้เท่านั้น มณฑลอื่น ๆ เช่น มณฑลจันทบุรีก็มีราษฎรพากันไปจับจองที่ดินทำการเพาะปลูกด้วย เพราะมณฑลดังกล่าวสามารถเพาะปลูกพืชผลไม้ต่าง ๆ ได้เหมือนมณฑลภาคใต้ รัฐบาลเห็นความสำคัญของมณฑลจันทบุรีว่าเป็นมณฑลหนึ่งที่ควรส่งเสริมให้ราษฎรได้ประกอบอาชีพทางด้านเกษตรกรรม

ให้มากยิ่งขึ้น จึงได้ประกาศข้อบังคับชั่วคราวเพื่อออกใบเหยียบย่ำให้กับราษฎรเข้าไปจับจองที่ดินในมณฑลจันทบุรีในปีต่อมา⁴⁵

ปัญหาแรงงาน การทำนาต้องอาศัยแรงงานคนและสัตว์ แต่เมื่อชายฉกรรจ์อายุเกิน 25-30 ปี ถูกเกณฑ์ไปรับราชการทหาร นับว่าเป็นอุปสรรคสำคัญต่อการทำนา เพราะชาวนาวัยนี้มักเป็นหัวหน้าครอบครัวและกำลังมีบุตรที่ยังเล็กซึ่งไม่สามารถช่วยพ่อแม่ทำนาได้เต็มที่ เมื่อหัวหน้าครอบครัวไม่อยู่ ภรรยาต้องทำหน้าที่แทนทุกอย่างรวมทั้งการเลี้ยงดูบุตรและทำงานนอกบ้าน รวมทั้งต้องดูแลรักษาทรัพย์สินต่างๆ ด้วย ทำให้เกิดความลำบากแก่ภรรยา บางครั้งการทำนาไม่ได้ผลต้องแก้ปัญหาด้วยการขายโคกระบือและจำนองที่ดิน การจำนองที่ดินทำให้ชาวนาไม่มีทุนจะทำนาในปีต่อไป นอกจากนี้สัตว์เลี้ยงที่ใช้แรงงานเมื่อมีโรคระบาด ถ้าไม่รีบหาทางป้องกันรักษาจะเป็นผลเสียต่อการทำนาเช่นเดียวกัน⁴⁶ สำหรับเรื่องนี้ รัฐบาลมีดำริที่จะผ่อนผัน หรือให้มีการยกเว้นการเกณฑ์ชายฉกรรจ์ซึ่งมีอายุระหว่าง 25-30 ปี ไปรับราชการทหาร⁴⁷

ปัญหาเรื่องน้ำ ปัญหาดังกล่าวเกิดจาก 3 สาเหตุด้วยกัน เหตุประการแรก เป็นเรื่องของความไม่แน่นอนของธรรมชาติ ฝนไม่ตกติดต่อกันมาหลายปีตั้งแต่ พ.ศ. 2453-2456 การทำนาทั้งนาดำและนาหว่านไม่ได้ผล ผลิตข้าวได้น้อย เกิดความอดอยากขึ้นทั่วไป เหตุประการที่สอง แหล่งน้ำต่าง ๆ ตามธรรมชาติ เช่น บึง ห้วย หนองและบาง ซึ่งอยู่ในที่นาของชาวนา พวกจีนและญวนได้ขออนุญาตผูกขาดจับสัตว์น้ำ จึงวิดน้ำในแหล่งน้ำให้แห้งเพื่อสะดวกในการจับสัตว์น้ำ แต่ชาวนาต้องการน้ำส่วนนี้ไว้ใช้สำหรับหล่อเลี้ยงต้นข้าว และเมื่อเกิดการขาดแคลนน้ำ พวกผูกขาดจับสัตว์น้ำยังเจาะช่องทางไว้ที่ต่าง ๆ เพื่อให้น้ำไหลออกสำหรับใช้เรือบรรทุกปลา ซึ่งชาวนาไม่ต้องการให้น้ำไหลออกมาตามช่องทางเหล่านี้ ผลเสียจากการเจาะช่องทางน้ำไหลดังกล่าว เมื่อนานไปน้ำจะกัดเซาะกว้างกลายเป็นลำคลองหรือทางน้ำขนาดใหญ่ ซึ่งสร้างความเสียหายต่อการเพาะปลูกมาก เนื่องจากไม่สามารถกักเก็บน้ำไว้ในแหล่งน้ำเหล่านี้ได้⁴⁸ เหตุประการที่สามที่สร้างปัญหาเรื่องน้ำก็คือ ลำคลองตื้นเขิน เกิดที่เขตทำนาในทุ่งหลวงรังสิต ซึ่งเป็นแหล่งปลูกข้าวสำคัญแห่งหนึ่งของที่ราบภาคกลางลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนใต้ ที่คลองตื้นเขินเพราะขุดมาหลายปีและไม่ได้ปรับปรุงขุดคลองให้ลึกเหมือนเดิม ส่วนมากเป็นคลอง 6 วาสายบนและคลอง 6 วาสายล่าง อันที่จริงเป็นหน้าที่ของบริษัทขุดคลองแลคูนาสยามที่จะต้องขุดซ่อม แต่บริษัทหมัวคำนึงแต่ผลประโยชน์จากการเก็บเงินค่าเรือผ่านประตูน้ำอย่างเดียว⁴⁹ อย่างไรก็ตาม รัฐบาลก็ได้พยายามแก้ไขปัญหาดังกล่าวเป็นการเฉพาะหน้าไปก่อน กล่าวคือ ปิดกั้นน้ำลำคลองและคูนาในท้องที่ต่าง ๆ เพื่อให้มีน้ำเพียงพอที่จะนำไปใช้ในการทำนา การทอนน้ำจากลำน้ำลำคลองและคูนาดังกล่าวจะป้องกันไม่ให้น้ำไหลบ่าเข้ามาทำความเสียหายต่อการทำนาในที่ลุ่มด้วย นอกจากนี้รัฐบาลยังจัดเจ้าหน้าที่คอยให้ความช่วยเหลือและแนะนำราษฎรให้ช่วยกันสร้างคูนาสำหรับให้น้ำไหลเข้าสู่ที่นาของตนตลอดจนการดูแลรักษาอย่าให้ผู้ใดมาทำลายให้เสียหายได้⁵⁰

สำหรับการแก้ปัญหาหระยยาวนั้น รัฐบาลได้จัดตั้งโครงการชลประทานขึ้น โดยได้รับความช่วยเหลือจากผู้เชี่ยวชาญทางด้านเทคนิคและก่อสร้างจากอังกฤษ อังกฤษได้ส่งเซอร์ ธรอมัส วอร์ด (Sir Thomas Ward) มาช่วยจัดวางโครงการชลประทานใน พ.ศ. 2456 ผลออกมาคือโครงการชลประทานป่าสักใต้ โครงการช่อมประตุน้ำบางเหี้ย และขุดคลองช่อมแซมประตุน้ำที่อื่น ๆ เช่น ประตุน้ำพระโขนง ประตุน้ำบางขนาก ประตุน้ำสำโรง ประตุน้ำท่าถั่วและประตุน้ำปากตะคลอง⁵¹

ปัญหาขาดแคลนพันธุ์ข้าวปลูก ในต้นรัชกาลคือ พ.ศ. 2454 เกิดปัญหาขาดพันธุ์ข้าวสำหรับปลูกในพื้นที่เพาะปลูก บ้านห้วยกรด มณฑลนครสวรรค์ และเกิดปัญหาภัยกับชาวนาบางรายในมณฑลกรุงเทพฯ กระทรวงเกษตรราธิการพยายามแก้ปัญหาด้วยการจัดซื้อพันธุ์ข้าวปลูกจากพันธุ์ที่ได้รับพระราชทานรางวัลที่ 1 รางวัลที่ 2 และรางวัลที่ 3 ของการประกวดพันธุ์ข้าวในงานแสดงการกรสิกรรมแลพานิชยการ ครั้งที่ 1 (พ.ศ. 2453) แต่รวบรวมได้เพียง 2 เกวียน 6 สัด เท่านั้น เอาไปแจกจ่ายได้เพียงบางท้องที่และไม่ทั่วถึง⁵² นอกจากนี้รัฐบาลก็ให้กระทรวงเกษตรราธิการติดต่อไปยังมณฑลต่าง ๆ เพื่อขอซื้อข้าวจากผู้ที่ได้รับพระราชทานรางวัลชนะเลิศการประกวดพันธุ์ข้าวครั้งที่ 2 (พ.ศ. 2454) แต่ก็ได้ข้าวไม่เพียงพอกับความต้องการอีกเช่นเคย ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่า งานด้านการจัดหาพันธุ์ข้าวปลูกแจกชาวนาของรัฐบาลไม่บรรลุผลสำเร็จ เพราะไม่สามารถหาพันธุ์ข้าวปลูกได้มากพอที่จะแจกให้ชาวนาได้ทั่วถึง⁵³

ปัญหาการถูกเอาเปรียบจากพ่อค้าคนกลาง ในเรื่องความไม่เที่ยงตรงของเครื่องชั่งตวงวัด ในสมัยนั้นพวกพ่อค้ามักใช้เครื่องชั่งตวงวัดเป็นสัดและถึงได้ตามชอบใจ ซึ่งสร้างความไม่เป็นธรรมให้กับชาวนา รัฐบาลได้เข้าแก้ไขด้วยการออกพระราชบัญญัติชั่งตวงวัดใน พ.ศ. 2466 ในพระราชบัญญัติดังกล่าวระบุให้ใช้มาตราเมตริกซึ่งเป็นแบบสากล โดยทำการเปรียบเทียบมาตราระบบเมตริกกับมาตราไทย เพื่อให้เกิดความสะดวกแก่ผู้ใช้ ในโอกาสนั้นรัฐบาลยังได้กำหนดบทลงโทษผู้ฝ่าฝืนพระราชบัญญัติไว้ด้วยว่าถ้าผู้ใดปลอมแปลงเครื่องหมายเครื่องชั่ง ตวง วัด มีความผิดจำคุกไม่เกิน 7 ปี ปรับไม่เกิน 2,000 บาท⁵⁴ และยังกำชับว่าผู้ใดทำหรือจำหน่ายเครื่องชั่ง ตวง วัด ต้องให้เจ้าพนักงานตรวจสอบรับรองและประทับตราเครื่องหมายรับรองจากสำนักงานกลางหรือสำนักงานสาขา เมื่อมีการช่อมก็ต้องให้เจ้าพนักงานมาตรวจสอบรับรองอีก ผู้ใดจะทำส่งขายหรือช่อมเครื่องชั่งตวงวัด ต้องยื่นขออาชญาบัตรต่อเจ้าพนักงานเพื่อออกอาชญาบัตรให้ และอาชญาบัตรจะโอนกันไม่ได้⁵⁵.

เชิงอรรถ

1. จอห์น ครอว์เฟิร์ด, *เอกสารครอว์ฟอร์ด*, แปลโดย ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ (พระนคร : โรงพิมพ์การศาสนา, 2515), หน้า 100.
2. ฉิ่ง บัณฑิต ปาลเลกัวซ์, *เล่าเรื่องกรุงสยาม*, แปลโดย สันต์ ท.โกมลบุตร (พระนคร : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2506), หน้า 13.
3. เรื่องเดียวกัน, หน้า 10-11.
4. ชัย เรื่องศิลป์, *ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352-2453 ด้านเศรษฐกิจ* (พระนคร : สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2522), หน้า 65.
5. เรื่องเดียวกัน, หน้า 62.
6. ฉิ่ง บัณฑิต ปาลเลกัวซ์, *เล่าเรื่องกรุงสยาม*, หน้า 328.
7. กรมศิลปากร, *รวมเรื่องเมืองนครศรีธรรมราช* (พระนคร : 2505), หน้า 203-208.
8. *ประชุมพงศาวดารภาคที่ 69* (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2512), เล่ม 43, หน้า 25.
9. เรื่องเดียวกัน, หน้า 37-38.
10. *จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1173* (พระนคร : กรมศิลปากร, 2513), เล่ม 2, หน้า 41.
11. เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ (รวบรวม), “พระราชกำหนดให้เรียกค่าเข้าค่านารายศด 2 ถึง รายคง 2 ถึง”, *ประชุมกฎหมายประจำศก*, เล่ม 4, หน้า 60 อ้างใน ชัย เรื่องศิลป์, *ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352-2453 ด้านเศรษฐกิจ*, หน้า 143.
12. *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2404* (พระนคร : โรงพิมพ์ดำรงธรรม, 2511), หน้า 240.
13. หอสมุดแห่งชาติ, “จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1214”, เลขที่ 20 อ้างใน สุนันท์ ไชยมล, “สภาพทางเศรษฐกิจและสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”, *ปริญญาานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต วิทยาลัยวิชาการศึกษาประสานมิตร 2524*, (อัดสำเนา), หน้า 105.
14. หอสมุดแห่งชาติ, “จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1221”, เลขที่ 88 อ้างในเรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.
15. “ข่าวน้ำฝนที่เมืองเพชรบุรี” บางกอกกรี๊ดเดอร์ ฉบับวันที่ 7 สิงหาคม พ.ศ. 2408, หน้า 81 อ้างใน เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.
16. *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2404*, หน้า 230.
17. เรื่องเดียวกัน, หน้า 156.
18. เรื่องเดียวกัน, หน้า 194.
19. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

20. ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2408-2411 (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504), หน้า 248.
21. ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2404, หน้า 172-173.
22. เรื่องเดียวกัน, หน้า 147.
23. สุนันท์ ไชยเมล์, “สภาพทางเศรษฐกิจ และสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”, หน้า 105.
24. James C. Ingram, *Economic Change in Thailand 1850-1970* (California : Stanford University Press, 1971), pp. 39-40.
25. กิตติ ดันไทย, “คลองกับระบบเศรษฐกิจของไทย (พ.ศ. 2367-2453)”, วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2520, (อัดสำเนา), หน้า 80-81.
26. เรื่องเดียวกัน, หน้า 82.
27. เรื่องเดียวกัน, หน้า 83.
28. เรื่องเดียวกัน, หน้า 84.
29. เรื่องเดียวกัน, หน้า 91.
30. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.
31. เรื่องเดียวกัน, หน้า 102-105.
32. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 5 หมายเลข กษ.10.1/2 อ้างใน ประสิทธิ์ แก้วสิงห์, “การปรับปรุงการเกษตรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2435-2453”, วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2517, (อัดสำเนา), หน้า 147.
33. เรื่องเดียวกัน.
34. ประสิทธิ์ แก้วสิงห์, “การปรับปรุงการเกษตรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2435-2453”, หน้า 145.
35. เรื่องเดียวกัน, หน้า 147.
36. เรื่องเดียวกัน, หน้า 151.
37. เรื่องเดียวกัน, หน้า 152.
38. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.
39. เรื่องเดียวกัน, หน้า 154.
40. เจ้าพระยาวางษานุประพัทธ์, *ประวัติกระทรวงเกษตรธิการ*, หน้า 315 อ้างใน ประสิทธิ์ แก้วสิงห์, เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.
41. เรื่องเดียวกัน, หน้า 315.
42. ประสิทธิ์ แก้วสิงห์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 152.

43. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 5 เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 6 อ้างใน ประสิทธิ์ แก้วสิงห์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 153.
44. พิชัย สิงห์ทอง, “นโยบายส่งเสริมการเกษตรกรรมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว”, วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2523, (อัดสำเนา), หน้า 54-56.
45. เรื่องเดียวกัน, หน้า 57.
46. เรื่องเดียวกัน, หน้า 48.
47. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.
48. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.
49. เรื่องเดียวกัน, หน้า 41.
50. เรื่องเดียวกัน, หน้า 50.
51. เรื่องเดียวกัน, หน้า 108 และ 111.
52. เรื่องเดียวกัน, หน้า 65.
53. เรื่องเดียวกัน, หน้า 66.
54. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.6 กษ.2/1 ประกาศพระราชบัญญัติมาตราซังตราวัด พ.ศ. 2466 อ้างใน พิชัย สิงห์ทอง, เรื่องเดียวกัน, หน้า 62.
55. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

บทที่ 3

การทำสวนและการทำไร่

3.1 การทำสวน

สวนในเมืองไทยสมัยรัตนโกสินทร์ บาทหลวงปาลเลกัวซ์กล่าวไว้ว่ามีอยู่สองประเภทคือ ประเภทหนึ่งปลูกไม้มีผล และอีกประเภทหนึ่งปลูกผัก¹ สวนที่ปลูกไม้มีผลนั้นชาวสวนจะขุดคูเล็ก ๆ ในพื้นที่ซึ่งน้ำในแม่น้ำจะขึ้นถึงทุกวัน ไม้ผลที่ปลูกมีหลายชนิด ได้แก่ มะพร้าว มะม่วง มะปราง ทุเรียน มังคุด ลางสาด และส้มซึ่งในสมัยนั้นมีราว 20 ชนิด² ที่ปรากฏชื่อได้แก่ ส้มโอ ส้มแก้ว ส้มเกลี้ยง ส้มเทพรส ส้มแป้น ส้มจุก และส้มเปลือกบาง³ นอกจากนี้ก็มี เงาะ กระท้อน ขนุน มะไฟ หมากรับ สับประรด ชมพู มะเฟือง มะกอกป่า และกระบอกป่า⁴ สำหรับในบ่อนี้ ผู้เขียนจะได้นำคุณสมบัติของพืชสวนบางประเภทที่ปรากฏหลักฐานมากกล่าวไว้ ซึ่งได้แก่ มะม่วง มะปราง ทุเรียน ลางสาด มังคุด พุทรา ละมุดฝรั่ง หมากรับและพลู

มะม่วง มีหลักฐานกล่าวไว้ว่า เมืองไทยในสมัยรัตนโกสินทร์มีมะม่วงประมาณ 100 ชนิด และที่ปรากฏชื่อได้แก่ มะม่วงอกร่อง มะม่วงกะล่อนเขียว มะม่วงกะล่อนทอง และมะม่วงขี้ได้ แต่ที่มีชื่อเสียงคือมะม่วงอกร่อง ซึ่งปลูกกันแถบแขวงเมืองสมุทรสงคราม และที่สวนบางช้าง ได้รับคำชมว่า “มีคุณภาพดี เป็นที่ซาบซึ้งอยู่ด้วยกันมาก มะม่วงดีกว่าสวนใน”⁵

มะปราง มีหลายชนิด เรียกชื่อตามรส เช่น มะปรางหวาน มะยงชิด มะยงห่าง มะปรางเปรี้ยว หรือมะปรางกาวาง หลักฐานในสมัยรัชกาลที่ 5 กล่าวไว้ว่า บรรดามะปรางที่ปลูกในเมืองไทยสมัยนั้นที่ขึ้นชื่อที่สุดคือ มะปรางที่ปลูกที่ตำบลบางท่าอิฐ แขวงเมืองนนทบุรีฝั่งตะวันตก เยื้องปากเกร็ดล่างเล็กน้อย เป็นมะปรางที่มีรสดี เนื้อแน่น ไม่ขำ ผลงาม และมีรสหวานแหลม⁶

ทุเรียน เจ้าพระยาภาสกรวงศ์กล่าวไว้ว่า ในสมัยแรก ทุเรียนบางบ่นในคลองบางกอกน้อยและบางผักหลาม เป็นทุเรียนที่มีชื่อเสียงมาก มีผลโตงามฟูใหญ่เนื้อสีเหลืองแต่หยาบ มีรสมันมากกว่าหวาน ชื่อขายได้ราคาดี เรียกว่าทุเรียนบางบ่น ต่อมาทุเรียนบางบ่นเสื่อมไปเพราะบริเวณบางบ่นมีน้ำท่วมบ่อย ต้นทุเรียนไม่ทนทานน้ำก็ล้มตายเป็นอันมาก เจ้าของสวนเกิดความท้อแท้ไม่ต้องการปลูกเพิ่มขึ้นใหม่ เป็นเหตุให้ทุเรียนบางบ่นเสื่อม ไม่เจริญงอกงามเหมือนทุเรียนที่ปลูกที่ตำบลบางล่าง เพราะที่บางล่างเมื่อถึงฤดูน้ำท่วมน้ำไหลลงเร็ว ชาวสวนยังสามารถยกคันดินได้ ฉะนั้นทุเรียนบางล่างจึงงอกงามได้ผลมาก ทุเรียนบางล่างมีเนื้อละเอียดแต่บางเนื้อมีสีเหลืองอ่อน แต่รสชาตินั้นหวานสนิทกว่าทุเรียนบางบ่น คนนิยมรับประทานกันมาก ฉะนั้นตำบลบางล่าง “จึงมีชื่อทุเรียนเป็นคุณพิเศษของตำบลนี้”⁷

นางสาว ปลุกที่ตำบลคลองสานมีรสหวานและหอมพิเศษกว่าตำบลอื่น มีการนำนางสาวพันธุ์เมืองชวา หรือปะเตเวีย (ปัตตาเวีย-ผู้เขียน) มาปลูก ในสมัยรัชกาลที่ 5 มีการปลูกกันน้อย ชาวไทยเรียกนางสาวพันธุ์นี้ว่า นางสาวกะหล่ำป่า มีรสจัดชิดสู้นางสาวไทยไม่ได้⁸

มังคุด มีปลูกทั่วไป ถ้าปลูกที่ใดมากก็เรียกว่าสวนมังคุด ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ มีสวนมังคุดอยู่แถบวังหลัง ซึ่งเป็นพระนิเวศน์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก แต่ในสมัยรัชกาลที่ 5 ต้นมังคุดมีน้อยลง จึงไม่มีผู้ใดเรียกบริเวณนั้นเป็นสวนมังคุดอีกแล้ว มีหลักฐานว่ามีการปลูกมังคุดกันมากแถบหัวเมืองตะวันตก (ปักข์ใต้ปัจจุบัน-ผู้เขียน) คนนิยมรับประทานมังคุดกันมากถึงกับมีการบรรทุกมังคุดมาจากเมืองสิงคโปร์ (สิงคโปร์)⁹ สำหรับมังคุดนี้ ปาลเลกัวชกล่าวไว้ว่า ชาวยุโรปสรรเสริญว่า เป็นผลไม้ที่มีรสดีที่สุดในภาคอินเดีย และเปลือกยังใช้ประโยชน์ในการย้อมผ้าให้เป็นสีดำ¹⁰

พุทรา เมื่อครั้งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ เสด็จพระราชดำเนินไปอินเดีย ได้นำพุทราจากละแวกตามาปลูกในเมืองไทยด้วย ปีแรกออกผลโตและมีรสดี ครั้นผ่านไปหลายปีสภาพของดินและอากาศเมืองไทยไม่เหมือนที่อินเดีย จึงทำให้ออกผลเล็กลง มีรสออกเปรี้ยวและฝาด¹¹

ละมุดฝรั่ง เดิมชื่อต้นซิกโกเตในเมืองไทยเรียกละมุดฝรั่ง นำมาจากแหลมมลายู สิงคโปร์ และชวา เป็นพืชที่ให้ผลซ้ำแต่ให้ผลตลอดปี มีรสหวานน้ำดั่งน้ำตาล ละมุดฝรั่งที่มีเนื้อเป็นทรายมีอยู่ 2 พันธุ์ คือ ประเภทผลยาวใหญ่และผลกลมเล็ก คนนิยมปลูกกันมาก บางสวนก็ปลูกแต่ละมุดฝรั่งล้วน ๆ ตามบ้านเรือนก็ปลูกไว้ชมเล่น ผลละมุดฝรั่งขายได้ราคาดีมาก ตลาดผลไม้ที่ขายละมุดฝรั่งอยู่เป็นประจำคือสำเพ็ง¹²

หมาก-พลู เป็นเครื่องเคียงสำหรับประดับยศบรรดาศักดิ์ ใช้เคียงทั่วไปทั้งหญิงและชาย จะไม่เคียงอยู่ข้างกันน้อยเหลือเกิน คนหมิ่นคนผู้ที่ไม่เคียงหมากมีสักหนึ่งคนเท่านั้น ด้วยเหตุที่เป็นที่นิยมใช้ในบ้านเมืองมาก จึงมีการปลูกหมากกันมาก แม้มีมากก็ยังไม่พอบริโภคของชาวไทย จึงต้องบรรทุกหมากมาจากต่างประเทศ เรียกว่า หมากเกาะ เพราะมาจากเมืองปีนังหรือเกาะหมาก ปีหนึ่ง ๆ ถึงหมื่นหาบ¹³

ในระยะแรกคนนิยมหมากหน้าฝาดซึ่งปลูกกันมากที่ตำบลราชบุรณะ บางฝั่ง และแจรงร้อน ซึ่งเป็นสวนหมากที่มีชื่อเสียงมานาน ต่อมาคนเล็กนิยมนำนิยมนำหมากหน้าหวานโดยเฉพาะชนชั้นสูง เพราะหมากหน้าฝาดกระชับจับเจ็บปากไป หมากดิบหน้าหวานจึงถูกใจกว่า ด้วยเหตุนี้เองจึงเป็นเหตุให้มีราคาสูงกว่าหมากหน้าฝาดมาก หมากหน้าหวานนี้ปลูกกันมากที่แขวงเมืองฉะเชิงเทราและจันทบุรี แต่ก่อนเป็นหมากเลว แต่ในสมัยที่เจ้าพระยาภาสกรวงศ์แต่งหนังสือเรื่องสวน กลายเป็นหมากดีไป¹⁴

เรื่องของพลูในหนังสือเล่มนี้จะกล่าวเฉพาะพลูค่างทองกลางและพลูจีน พลูค่างทองกลางมีมานานแล้วตามสวน ปลูกแล้วก็ทิ้งให้เลื้อยขึ้นบนต้นทองกลาง ใบเป็นสีเขียวมี

รสเผ็ดปลูกมากตามสวนบางบนและสวนนอก ภายหลังจากมาพวกชาวจีนซึ่งมีความชำนาญในการเพาะปลูกดีกว่าคนไทย รู้จักใช้ปุ๋ยบำรุงดินจึงคิดปลูกพลูให้เล็ยขึ้นค้างด้วยต้นโปลงมิไซให้เล็ยบนต้นทองกลาง ปุ๋ยที่ชาวจีนใช้คือปุ๋ยปลาเน่า ทำให้ต้นพลูงามออกยอดแตกใบมีกำหนดวันทันเก็บขาย ใบพลูประเภทนี้มีสีเหลือง รสไม่ค่อยเผ็ด และขายได้ราคาดีกว่าพลูค้างทองกลาง บริเวณที่ปลูกได้แก่ ตำบลบางไส้ไก่ และบางยี่เรือ บริเวณนี้จึงเรียกว่าสวนพลู พลูจีนได้รับความนิยมมาก ไม่เพียงแต่เป็นสินค้าซื้อขายกันในกรุงเทพฯ เท่านั้น ยังบรรทุกไปขายตามหัวเมืองตลอดถึงกรุงเก่าอ่างทองก็มี ซึ่งขายทั้งยังสดอยู่ ส่วนเมืองที่อยู่ไกลก็นำพลูไปขายเหมือนกันแต่ต้องนำไปให้แห้งแล้วนำไปขาย¹⁵

ความนิยมรับประทานหมากและพลูนั้น บาทหลวงปาลเลกัวซ์บันทึกไว้ว่า ความนิยมเคี้ยวหมากกับพลูได้แพร่ไปเกือบครึ่งโลก รับประทานพอประมาณ ช่วยรักษาฟันให้คงทน ถ้ารับประทานจัดเกินไปก็จะทำลายฟัน นอกจากนี้คนที่ติดการกินหมาก สมมุติเวลาหิวจัดให้เลือกเอาระหว่างอาหารกับหมากพลูคำหนึ่ง “ท่านยอมแน่ใจได้ว่าเขา (คนไทย) จะต้องเลือกเอาข้างหมากกับพลูทันที”¹⁶

ในสมัยรัตนโกสินทร์จะพบว่าบริเวณที่ทำสวนกันมากได้แก่อาณาบริเวณตั้งแต่กรุงเทพฯ ถึงนนทบุรี เมืองนครเขื่อนขันธ์ เมืองสมุทรปราการ เมืองนครไชยศรี เมืองฉะเชิงเทรา เมืองสาครบุรี เมืองสมุทรสงคราม เมืองราชบุรี และเมืองเพชรบุรี¹⁷ ในการประกอบอาชีพทำสวน ชาวสวนจะถูกรบกวนจาก กา ค้างคาว และกระรอก กาน้ำสามารถทำลายสวนได้ทั้งสวนด้วยการกินผลไม้สุกจนหมดสวน ส่วนค้างคาวก็มีความร้ายกาจพอ ๆ กัน ปาลเลกัวซ์บันทึกไว้ว่า ค้างคาวลงกินผลไม้ที่ละติงตั้งร้อยตั้งพันตัว เวลาลงมาในสวนจะเห็นคล้ายเป็นก้อนเมฆดำทมิฬยาวเหยียดหลายลิที่เดียว¹⁸

สวนอีกประเภทหนึ่งที่มีหลักฐานปรากฏอยู่ในสมัยรัตนโกสินทร์คือสวนผัก ผักที่ปลูกได้แก่ ข้าวโพด แดงกวา พัก หัวผักกาด กะหล่ำปลี ผักกาดเขียว ผักกาดหอม แดงไทย มะเขือทุกพันธุ์ทุกสี มันฝรั่ง ผักคื่นไช้ สะระแหน่ แมงลัก ผักชีฝรั่ง ผักชีฝอย ยี่ห่วย ขมิ้น หัวกระเทียม หัวหอม ต้นกระเทียม ถั่วลิสง เต้าถั่ว ถั่วแขก มันมือเสือ กลอย ถั่วลิสง งา โหระพา ผักบุง สาคุ มะขาม และสาเก¹⁹ ผักเหล่านี้มักปลูกในสวนที่ไม่ได้ยกร่อง การบำรุงสวนผักของชาวสวนในสมัยนั้น ถ้าเป็นสวนผักขนาดใหญ่ ชาวสวนจะบำรุงด้วยการหมักน้ำปัสสาวะกับปลาเน่าไว้ทำปุ๋ย โดยปนกับน้ำมาก ๆ แล้วใช้รดผักเพื่อให้ต้นผักงามและได้ปริมาณมาก²⁰

นโยบายของรัฐบาลต่อการทำสวนนั้นมีหลักฐานว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ โปรดให้มีการเดินสวนทุกปีทุกคราวที่เก็บอากรสวน ซึ่งเป็นการเปลี่ยนไปจากธรรมเนียมเดิมที่เมื่อเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ 3 ปี จึงให้เดินสวน (เดินนาด้วย-ผู้เขียน) ที่ทรงเปลี่ยนแปลงเพราะต้องการทราบข้อมูลให้ใกล้เคียงกับความเป็นจริง เพราะการที่ทิ้งไว้นานทำให้เกิดความเสียหายแก่สวนได้ เช่น บางสวนต้น ผลไม้หักโค่นตาย เจ้าของสวนมีความเกียจคร้านไม่ปลูกซ่อมแซมเพิ่มเติมขึ้น เจ้าพนักงานของรัฐก็คงเรียกเก็บอากรเต็มหน้าโฉนด ซึ่ง

ไม่ถูกต้องกับความเป็นจริง ฝ่ายทางการก็เสียประโยชน์ด้วย เพราะเมื่อชาวสวนปลูกต้นไม้ขึ้นใหม่มีจำนวนมากกว่าหน้าเอนดเดิม ก็มีได้บวกเงินอากรเพิ่มขึ้น ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ จึงทรงแต่งตั้งข้าหลวงรังวัดสวน (นา-ผู้เขียน) ของราษฎรให้เสมอทุกปีทุกคราวเก็บอากรสวน²¹ นอกจากเรื่องการเดินสวนแล้ว รัฐก็มีนโยบายให้ชาวสวนปลูกต้นไม้ที่รัฐต้องการอีกด้วย ซึ่งมีหลักฐานว่าชาวสวนในสมัยรัชกาลที่ 3 ต้องปลูกต้นคำและต้นดีปลี เพื่อนำผลให้รัฐนำไปย้อมผ้าเหลืองและประกอบโอสถ²² ส่วนชาวสวนในสมัยรัชกาลที่ 4 ต้องปลูกต้นมะเกลือ ต้นละมุดสีดา และต้นจันทน์ ซึ่งจะให้มีสีดำ ไม้สีแดง และไม้สีขาวตามลำดับ ซึ่งรัฐจะนำไปใช้ในราชการ²³

3.2 การทำไร่

การทำไร่ของชาวไทยในสมัยนั้นที่ควรนำมากล่าวได้แก่การทำไร่อ้อย ไร่พริกไทย ไร่ยาสูบ และไร่ฝ้าย

3.2.1 การทำไร่อ้อย

สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น อ้อยเป็นพืชที่มีความสำคัญที่สุด และผู้ปกครองก็ให้การสนับสนุนมากที่สุด เพราะน้ำตาลที่ทำจากอ้อยได้ทำกำไรงามให้กับประเทศ จนได้ชื่อว่าเป็นสินค้าออกอันดับหนึ่งของไทย ประมาณว่าในสมัยรัชกาลที่ 3 และต้นรัชกาลที่ 4 ไทยส่งน้ำตาลออกเฉลี่ยปีละ 50,000-90,000 ทอน²⁴

ราษฎรที่ประกอบอาชีพทำไร่อ้อยและขบวนการอื่น ๆ จนถึงการผลิตออกมาเป็นน้ำตาล คือนับตั้งแต่การใช้แรงงาน เครื่องมือในการผลิต การขนส่ง และการค้า เป็นที่น่าสังเกตว่าอยู่ในกำมือของชาวจีนทั้งสิ้น ส่วนใหญ่เป็นจีนแต้จิ๋วยกเว้น จีนพวกนี้เข้ามาอยู่ที่ตัวเมืองจันทบุรีและตามชนบทริมฝั่งแม่น้ำ สกินเนอร์ (Skinner) ให้เหตุผลว่า เนื่องจากถิ่นฐานที่อยู่ของจีนแต้จิ๋วบนผืนแผ่นดินใหญ่โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมืองเซา-ชู (Ch'ao-Chou) นั้นเป็นเมืองผลิตน้ำตาล จึงได้มาประกอบอาชีพทำน้ำตาลในเมืองไทย²⁵

แหล่งปลูกอ้อยได้แก่ แถบนครไชยศรี มีการทำไร่อ้อยเป็นจำนวนมากทั้งสองฝั่งแม่น้ำ พบว่ามีโรงหีบอ้อยตั้งเรียงรายอยู่เป็นระยะไม่ขาดสายประมาณ 30 โรงเศษ แต่ละโรงใช้กุลีชาวจีนประมาณ 200-300 คน นอกจากนี้ก็มีไร่อ้อยที่แปดริ้วเพราะมีที่ราบกว้างใหญ่²⁶ มีโรงงานหีบอ้อยซึ่งเจ้าของและคนงานเป็นชาวจีน มีประมาณ 20 โรงด้วยกัน²⁷ ใกล้ ๆ กับปากลัด (เมืองนครเขื่อนขันธ์) ก็มีไร่อ้อย และโรงหีบอ้อยอีก 4 แห่ง²⁸ มีข้อที่น่าสังเกตว่าการทำไร่ของชาวจีนส่วนมากจะมาขอเช่าที่ทำไร่อ้อยและโรงน้ำตาล มีบางพวกที่สมัครเข้าเป็นข้าของเจ้านาย

สภาพของการทำไร่อ้อยและผลิตน้ำตาลภายหลังสนธิสัญญาบาวริง ปรากฏว่าภาวะของการค้ำน้ำตาลยังขึ้นหน้ากว่าสินค้าประเภทอื่น เพราะเป็นสินค้าที่ชาวตะวันตกต้องการมาก และเป็นสินค้าที่ทำกำไรให้มาก จะเห็นได้ว่าใน พ.ศ. 2408 มีโรงงานทำน้ำตาลริมแม่น้ำนครไชยศรีถึง 23 แห่ง ภาวะการค้ำน้ำตาลรุ่งเรืองมากและพุ่งขึ้นถึงขีดสุดในช่วง

พ.ศ. 2393-2410 ภาวะการเช่นนี้ ทำให้ไทยกระตือรือร้นที่จะส่งเสริมและอำนวยความสะดวกให้การค้าน้ำตาลขยายตัวรวดเร็วขึ้น ด้วยเหตุนี้จึงมีการขุดคลองเจดีย์บูชา คลองภาษีเจริญ และคลองดำเนินสะดวก เพื่อให้สามารถลำเลียงน้ำตาลจากแหล่งผลิตมาสู่ตลาดได้อย่างสะดวก²⁹ ครั้นถึงสมัยรัชกาลที่ 5 สภาพของการทำไร่อ้อยและผลิตน้ำตาลเสื่อมลง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ เสด็จประพาสไทรโยคใน พ.ศ. 2420 ทรงบรรยายถึงความเสื่อมของการผลิตน้ำตาลว่า ที่นครไชยศรีขณะนั้นมีโรงหีบอ้อยอยู่ 4 โรงเท่านั้น³⁰ เหตุที่เสื่อมเพราะราคาน้ำตาลตกต่ำ ตลาดโลกลดลง และตลาดน้ำตาลของไทยถูกฟิลิปปินส์แย่งไปได้โดยเสนอขายในราคาที่ถูกลงกว่าของไทย ในขณะเดียวกัน ชาวกรีก็เริ่มเพิ่มพูนความสำคัญขึ้น จนกลายเป็นสินค้าที่ทำรายได้หลักให้แก่ประเทศแทนน้ำตาลไปในที่สุด³¹

3.2.2 การทำไร่พริกไทย

พริกไทยเคยเป็นสินค้าออกสำคัญของไทยมาแต่สมัยอยุธยาแล้ว แม้ในสมัยรัตนโกสินทร์ก็ยังมีความสำคัญอยู่ ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์แหล่งปลูกพริกไทย ได้แก่ เมืองจันทบุรี และเมืองตราด ครอว์เฟิร์ดรายงานในปีหนึ่ง ๆ ได้ผลิตพริกไทยประมาณ 8,000,000 ปอนด์ แต่เป็นของทางราชการเสียราวสองในสามส่วน โดยจ่ายให้ชาวไร่ราวหาบละ 8 บาท แล้วนำไปขายแก่พ่อค้าราวหาบละ 16 บาท พริกไทยเมืองไทยได้รับยกย่องว่าดีกว่พริกไทยที่ปลูกในแหลมมลายู³² (หน้า 555)

ผู้ทำไร่พริกไทยเป็นชาวจีน การทำไร่พริกไทยนอกจากที่จันทบุรี ตราด เมืองขลุง และเมืองแกลงแล้ว ยังพบหลักฐานในสมัยรัชกาลที่ 5 ว่ามีการปลูกที่บักซ์ได้ด้วย เมื่อคราวที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ เสด็จประพาสหัวเมืองมลายูเมื่อ พ.ศ. 2434 ทรงบันทึกถึงไร่พริกไทยที่เมืองตะกั่วทุ่ง เมืองตรัง โดยเฉพาะที่ทับเที่ยงซึ่งมีเจ้าของไร่เป็นชาวจีนมะเกาเสียโดยมาก พระองค์ได้ตรัสชักชวนให้ทางเมืองตรังทะนุบำรุงให้ดีเพราะเป็นสินค้าใหญ่และที่เมืองตรังมีดินอุดมสมบูรณ์ พริกไทยที่นำออกไปจากเมืองตรังในสมัยนั้น (พ.ศ. 2434) พระองค์บันทึกไว้ว่า “อย่างมากอยู่ในหมื่นแปดพันหาบ อย่างน้อยก็อยู่ในเจ็ดพันหาบ”³³

3.2.3 การทำไร่ยาสูบ

ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์มีหลักฐานว่า การสูบบุหรี่เป็นที่นิยมกันทั่วไป ทั้งนี้เพราะปาลเลกัวร์พบว่าเด็กผู้ชายเริ่มสูบบุหรี่ตั้งแต่อายุได้ 5-6 ขวบ ส่วนเด็กผู้หญิงกับหญิงทั่วไปไม่สูบบุหรี่แต่เคี้ยวยาเส้นกับหมาก บุหรี่ที่สูบกันในสมัยนั้นใช้ยาเส้นละเอียดมวนด้วยใบตองหรือใบจาก³⁴

ผู้ประกอบอาชีพทำไร่ยาสูบในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ มีหลักฐานว่าเป็นชาวจีนทำไร่ยาสูบกันที่พิษณุโลกและกาญจนบุรี³⁵ หลักฐานในสมัยรัชกาลที่ 5 ระบุว่ามีการปลูกยาสูบกันมากที่เพชรบูรณ์และที่กาญจนบุรี และยังมีการทำไร่ยาสูบที่เมืองอื่น ๆ อีกบ้าง เช่น จันทบุรีและพิจิตร สำหรับที่เมืองเพชรบูรณ์นั้นได้ยาสูบที่มีคุณภาพดีที่สุดในเมืองไทย ที่

รองลงมาคือยาสูบที่เมืองกาญจนบุรี ฉะนั้นยาสูบจึงเป็นสินค้าออกของเมืองเพชรบูรณ์ ชนิดเดียวที่ทำชื่อเสียงให้มาก³⁶

การทำไร่ยาสูบที่เพชรบูรณ์นั้น ชาวไร่จะไปทำตามที่แ่งน้ำท่วมขังในฤดูฝน พอถึงหน้าแล้งน้ำแห้งก็ไปตากถางทำไร่ยาในที่เหล่านั้นทำเพียง 6-7 ปี ดินก็จะจืดก็ต้องย้ายไปทำที่อื่นพักดินเสีย 6-7 ปี จึงกลับมาทำได้ใหม่ เมื่อชาวไร่ปลูกยาเก็บยาและหั่นเสร็จแล้ว พวกพ่อค้าจะไปรับซื้อถึงบ้าน บรรทุกโคไปขายทางมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร แต่โดยมากบรรทุกเรือล่องลงมาขายยังกรุงเทพฯ³⁷

สำหรับที่เมืองกาญจนบุรี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงบันทึกไว้ว่า คนไทยทำไร่ยาสูบกันน้อย ไม่ถนัด ถ้าทำก็ทำกันแต่พอกินเล็กน้อย แต่พวกที่ประกอบอาชีพจนทำเป็นสินค้าออกคือพวกจีน โดยเฉพาะพวกจีนเขยสู* ยาสูบเป็นสินค้าออกนอกเมืองกาญจนบุรีปีหนึ่งประมาณ 10,000 ลัง³⁸ ส่วนการทำไร่ยาสูบที่จันทบุรีในสมัยต้นรัชกาลที่ 5 มักทำด้วยกันกับไร่ถั่ว ที่ปลูกกันเพื่อใช้เป็นยาสูบยากินนั้นมีน้อย ส่วนใหญ่ปลูกไว้เพื่อเป็นยาสำหรับพ่นพริกไทยกันหนอน ยาสูบที่เมืองจันทบุรีนี้เคยเก็บออกไปขายยังเมืองฉนวนบ้างเล็กน้อย ปีหนึ่งประมาณ 100 ทาบเศษ³⁹

อนึ่งในเรื่องการทำไร่ยาสูบนี้ มีหลักฐานในสมัยรัชกาลที่ 4 และ 5 ว่า ผู้ปกครองให้การสนับสนุนหลายประการ ได้แก่ การหาดลาดให้ ช่วยรับซื้อยาสูบ และปรับปรุงเปลี่ยนแปลงการเก็บภาษีอากร เพื่อมิให้ชาวไร่ต้องได้รับความเดือดร้อน กรณีการหาดลาดให้จะเห็นได้จากเมื่อ พ.ศ. 2404 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงได้รับหนังสือกราบทูลจากขุนนางฝรั่งเศสคนหนึ่ง ที่ได้นำเอาใบยาสูบไปให้ชาววนิลา (ฟิลิปปินส์) สูบ ปรากฏว่าได้รับคำชมว่ายาสูบเมืองไทยเป็นยาชนิดดี พระองค์จึงได้บอกแก่เจ้าเมืองเพชรบูรณ์ พิชัย อุตรดิตถ์ และหล่มสัก ชักชวนราษฎรให้ปลูกยาสูบกันมาก ๆ เพราะเมื่อเปิดประเทศติดต่อกับชาวต่างประเทศแล้ว ยาสูบจะขายได้ราคาดี และสิ่งที่ชาวต่างประเทศต้องการมากคือ ใบยาตากแห้ง⁴⁰ และในขณะเดียวกันเพื่อบำรุงขวัญ และให้กำลังใจแก่ชาวไร่ ทรงประกาศให้เจ้าเมืองกรมการเมืองจัดซื้อยาสูบจากราษฎร ทั้งนี้เพื่อมิให้ราษฎรวิตกว่าปลูกแล้วจะขายไม่ได้ รัฐบาลจึงจัดซื้อใบยาสูบเสียเอง แต่มิได้กระทำในลักษณะผูกขาด ราษฎรยังสามารถขายใบยาสูบให้แก่พ่อค้าได้⁴¹ สำหรับเรื่องภาษีอากร พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงให้เรียกเก็บเพียงชั้นเดียว (เดิมเรียกเก็บเป็น 2 ชั้น 3 ชั้น) คือชาวไร่ปลูกยาสูบในไร่ในชนิดได้ผลปีหนึ่งครั้งเดียว ให้เรียกเป็นค่าที่ไร่ละสลึงเพียง มิให้เรียกเรียงหลุมเป็นพันหลุมต่อ 1 บาทอย่างแต่ก่อน ถ้าชาวไร่ปลูกยาสูบเกิน 9 หลุม 10 หลุม ห้ามเรียกอากรเป็นอันขาด⁴² นอกจากนี้ในสมัยรัชกาลที่ 5 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงตอบข้อเสนอให้เก็บ

* ได้แก่ฝ่ายชายที่เมื่อสมรสแล้วต้องไปปลูกเรือนอยู่กับฝ่ายหญิง เมื่อมีลูกสาวจึงแยกเรือนไปอยู่ต่างหาก

ภาษีขาออกของพระยาพิริยวิไชยว่า ไม่ต้องการให้เก็บภาษียาสูบขาออกที่เมืองแพร่ ถึงจะมีพ่อค้าเอาไปขายทางเมืองเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองนครลำพูน และเมืองน่าน แต่เมืองเหล่านี้เป็นเมืองในพระราชอาณาเขต ฉะนั้นพระองค์เกรงว่าการเก็บภาษีขาออกที่เสนอให้เบสิบชักหนึ่งนั้น “ราษฎรจะรอาเสีย การปลุกฝ้ายจะโหมไป”⁴³

3.2.4 การทำไร่ฝ้าย

ชาวไทยปลูกฝ้ายเพื่อให้ทอผ้าเป็นเครื่องนุ่งห่มมานานแล้ว ส่วนมากทำกันในครอบครัว สำหรับใช้เอง มีหลักฐานของครอว์เฟิร์ดกล่าวว่า ไทยปลูกฝ้ายเป็นสินค้าออกไปขายยังเมืองไหล่า ปีหนึ่ง ๆ ถึง 20,000 หาบ⁴⁴

แหล่งปลูกฝ้ายของไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ คงจะได้แก่เมืองที่ถูกเกณฑ์ให้ทอผ้าขาวจำนวนมากมาส่งทางการเพื่อย้อมทำสบงจีวรพระในงานถวายพระเพลิงพระบรมศพ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ได้แก่เมืองหล่มสัก ถูกเกณฑ์ 2,000 ผืน เมืองราชบุรี ถูกเกณฑ์ 1,000 ผืน เพชรบุรี 700 ผืน พิษณุ 700 ผืน และพิษณุโลก 400 ผืน และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงบันทึกไว้เมื่อ พ.ศ. 2420 ว่า บริเวณที่ปลูกฝ้ายกันมากได้แก่แขวงเมืองศรีสวัสดิ์ พวกที่ทำไร่ได้แก่ พวกมอญ ละว้า กะเหรี่ยงและพวกข่าสูด แล้วก็มีพวกจีนไหล่าขึ้นไปรับปีหนึ่ง ๆ เป็นจำนวนมาก⁴⁵

ในการส่งเสริมการปลูกฝ้าย มีหลักฐานว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงให้หาพันธุ์ฝ้ายยุโรปเพื่อให้ได้ผลผลิตมากขึ้น โดยโปรดให้นายเรือหลวงที่บรรทุกสินค้าออกไปจำหน่ายที่ยุโรปให้หาเมล็ดฝ้ายพันธุ์ยุโรปมาถวายด้วย ต่อจากนั้นก็โปรดเกล้าฯ ให้มอบเมล็ดฝ้ายให้เจ้าเมืองแจกให้ประชาชนนำไปปลูก ถ้าราษฎรผู้ใดปลูกฝ้ายได้ผล ทางการก็จะยกค่าที่สมพัทธ์ให้แก่ราษฎรผู้นั้นเป็นเวลา 3 ปี⁴⁶

พอถึงสมัยรัชกาลที่ 6 ได้มีการส่งเสริมการปลูกฝ้ายในเชิงวิชาการขึ้น ซึ่งมีทั้งภาคทฤษฎีและภาคปฏิบัติ เดิมนั้นชาวไร่ไม่นิยมที่จะปลูกเพื่อการค้า ทั้งนี้เพราะชาวไร่ไม่ได้รับความเป็นธรรมในการขายฝ้าย พวกพ่อค้าคนกลางมักรับซื้อในราคาต่ำเกินไปโดยอ้างว่าฝ้ายพันธุ์ไม่ดี ตลาดฝ้ายไม่ต้องการ ทำให้ขายยาก นอกจากนี้การปลูกฝ้ายทำในเนื้อที่หลายไร่ จำเป็นต้องอาศัยแรงงานช่วยในการปรับปรุงดินและเก็บปุ๋ยฝ้าย แต่ชาวไร่มักขาดแรงงาน ทั้งนี้เพราะชาวจีนซึ่งเคยมารับจ้างเป็นคนงานในไร่ฝ้าย ได้นิยมไปรับจ้างเป็นคนงานสร้างทางรถไฟกันมาก ปัญหาที่สำคัญกว่านั้นคือชาวไร่ไม่ค่อยมีความรู้ที่จะพัฒนาการปลูกฝ้ายให้ได้คุณภาพดี ส่วนมากขาดประสบการณ์ และใช้พันธุ์ฝ้ายไม่ค่อยดีนัก⁴⁷

รัฐบาลเห็นว่า การปลูกฝ้ายมีความสำคัญต่อเศรษฐกิจของประเทศ เช่นเดียวกับพืชอื่น ๆ เพราะฝ้ายทำเป็นเครื่องนุ่งห่มใช้ภายในประเทศ จึงไม่จำเป็นต้องเสียเงินตราส่งซื้อจากภายนอก ในขณะเดียวกัน ถ้ามีการส่งเสริมการปลูกฝ้ายให้เจริญก็จะสามารถส่งฝ้ายเป็นสินค้าออกได้ ดังนั้นรัฐบาลในสมัยรัชกาลที่ 6 จึงได้มีนโยบายที่จะส่งเสริมการปลูกฝ้ายให้มากยิ่งขึ้น โดยมอบงานให้ นายเอช.โยโกต้า (Mr. H. Yogota) ผู้ชำนาญการ

เพาะปลูกฝ้ายดำเนินงานส่งเสริมการปลูกฝ้ายขึ้นที่อำเภอพรหมพิราม ในมณฑลพิษณุโลก ด้วยวิธีการต่าง ๆ ดังนี้คือ⁴⁸ คัดเลือกพันธุ์ฝ้ายที่ดีที่สุดมาให้ปลูกฝ้ายแล้วนำมาทดลองปลูก ศึกษาวิธีการปลูกและดูแลรักษาตลอดจนศึกษาวิธีป้องกันโรค เมื่อได้พันธุ์ที่ดีแล้วจึงจะแจกพันธุ์ฝ้ายนี้ให้ชาวไร่นำไปปลูก ต่อจากนั้นก็ศึกษาเครื่องมือที่ใช้แยกเมล็ดฝ้ายออกจากปุ๋ยฝ้าย ในขั้นสุดท้ายก็ให้ความรู้ต่าง ๆ เกี่ยวกับการปลูกฝ้ายแก่เกษตรกร เพื่อปลูกฝ้างให้มีความสนใจ ในการปลูกฝ้าย

ต่อมารัฐบาลได้ตั้งสถานีทดลองทำไร่ฝ้ายขึ้นที่มณฑลพิษณุโลก โดยมีนายเอฟ. ลุฟซา (Mr. F. Lufsa) ซึ่งเป็นครูโรงเรียนเกษตรราธิการ เป็นผู้ดำเนินการทดลองปลูกฝ้ายพันธุ์ต่าง ๆ เช่น พันธุ์ฝ้าย แอลเอ็น ฟลอราโดรา ไมอาชาแลนด์ของอเมริกา พันธุ์ฝ้ายอาบลิาสของ อียิปต์ พันธุ์ฝ้ายเขมร และพันธุ์ฝ้ายเวียดนาม เพื่อขยายพันธุ์ให้ชาวไร่ที่สนใจนำไปปลูก ตามรายงานของนายโยโกต้า กล่าวว่า มีชาวไร่ทำไร่ฝ้ายถึง 1,700 ไร่ ที่มณฑลพิษณุโลก รัฐบาลยังตั้งโรงหีบฝ้ายเพื่อรับหีบฝ้ายให้กับชาวไร่ และนำเมล็ดฝ้ายที่หีบได้ไปแจกให้กับ ชาวไร่เพื่อขยายพันธุ์อีกด้วย ในด้านบุคลากร รัฐบาลยังได้ส่งนักเรียนโรงเรียนเกษตรราธิการ ไปศึกษาและดูงานการปลูกฝ้ายในประเทศอเมริกาด้วย ผู้ที่ได้รับการคัดเลือกคือ พระโกชนากร (ตี มลินทสูตร)⁴⁹

การส่งเสริมการปลูกฝ้ายของรัฐบาลยังมีโครงการอื่น ๆ อีกที่จะดำเนินการต่อไป เช่น เมื่อชาวไร่ปลูกฝ้ายมากขึ้น ถ้าฝ้ายมีปริมาณมาก รัฐบาลก็จะตั้งโรงงานทำเส้นด้าย และโรงงานทอผ้า แต่ในขณะนั้นได้เกิดภาวะเศรษฐกิจตกต่ำภายในประเทศ โครงการ ส่งเสริมการปลูกฝ้ายของรัฐบาลจึงไม่ก้าวหน้า⁵⁰.

เชิงอรรถ

1. ฉิ่ง บัณฑิต ปาลเลกั้วช, *เล่าเรื่องกรุงสยาม*, หน้า 329.
2. เรื่องเดียวกัน, หน้า 128.
3. สมเด็จพระยามะยาดำรงราชานุภาพ, *ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ เล่มจบ* (พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2505), หน้า 216.
4. ฉิ่ง บัณฑิต ปาลเลกั้วช, *เล่าเรื่องกรุงสยาม*, หน้า 128.
5. เจ้าพระยาภาสกรวงศ์, “เรื่องสวน”, *ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ* (พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2507), หน้า 168.
6. เรื่องเดียวกัน, หน้า 169.
7. เรื่องเดียวกัน, หน้า 167-168.
8. เรื่องเดียวกัน, หน้า 170.
9. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.
10. ฉิ่ง บัณฑิต ปาลเลกั้วช, *เล่าเรื่องกรุงสยาม*, หน้า 122.
11. เจ้าพระยาภาสกรวงศ์, “เรื่องสวน”, *ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ*, หน้า 175.
12. เรื่องเดียวกัน, หน้า 176.
13. เรื่องเดียวกัน, หน้า 172.
14. เรื่องเดียวกัน, หน้า 170-172.
15. เรื่องเดียวกัน, หน้า 172-174.
16. ฉิ่ง บัณฑิต ปาลเลกั้วช, *เล่าเรื่องกรุงสยาม*, หน้า 117-118.
17. สมเด็จพระยามะยาดำรงราชานุภาพ, *ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ เล่มจบ*, หน้า 208.
18. ฉิ่ง บัณฑิต ปาลเลกั้วช, *เล่าเรื่องกรุงสยาม*, หน้า 151 และ 157-158.
19. เรื่องเดียวกัน, หน้า 117-118.
20. เรื่องเดียวกัน, หน้า 329.
21. สมเด็จพระยามะยาดำรงราชานุภาพ, *ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ เล่มจบ*, หน้า 210.
22. เจ้าพระยาภาสกรวงศ์, “เรื่องสวน”, *ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ*, หน้า 182.
23. สมเด็จพระยามะยาดำรงราชานุภาพ, *ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ เล่มจบ*, หน้า 220-221.
24. ม.ล.วัลย์วิภา บุรุษรัตนพันธ์, “การเพาะปลูกอ้อยและอุตสาหกรรมน้ำตาลไทยในประวัติศาสตร์ รัตนโกสินทร์ : ความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย 9 กุมภาพันธ์ 2526, หน้า 13.
25. เรื่องเดียวกัน, หน้า 16.
26. ฉิ่ง บัณฑิต ปาลเลกั้วช, *เล่าเรื่องกรุงสยาม*, หน้า 90.
27. เรื่องเดียวกัน, หน้า 74-75.

28. เรื่องเดียวกัน, หน้า 65.
29. กิตติ ดันไทย, “คลองกับระบบเศรษฐกิจของไทย (พ.ศ. 2367-พ.ศ. 2453)”, หน้า 64.
30. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *พระราชนิพนธ์เสด็จประพาสไทรโยก* (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504), หน้า 17.
31. James c. Ingram, *Economic Change in Thailand 1850-1970*, p.52.
32. John Crowfurd, *Journal of an Embassy to the Courts of Siam and Cochin China* (Kuala-Lumpur : Oxford University Press, 1967), pp.422-423.
33. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบกทางเรือ รอบแหลมมลายู รัตนโกสินทร์ ศก 109* (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2507), เล่ม 1, หน้า 148-149.
34. ฉิ่ง บัณฑิต ปาลเลกซ์, *เล่าเรื่องกรุงสยาม*, หน้า 202.
35. เรื่องเดียวกัน, หน้า 71 และ 94
36. สมเด็จพระยามกุฎราชกุมาร, “เที่ยวมณฑลเพชรบูรณ์”, *อธิบายเรื่องเที่ยวทะเลตะวันออก เที่ยวมณฑลเพชรบูรณ์ เทียน้ำตกลอนันท์ที่เกาะกูด เที่ยวไทรโยก* (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504), หน้า 90.
37. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.
38. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *พระราชนิพนธ์เสด็จประพาสไทรโยก*, หน้า 69.
39. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “เสด็จประพาสจันทบุรี”, *ชุมนุมเรื่องจันทบุรี* (ม.ป.ท., 2514), หน้า 153.
40. หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1223, เลขที่ 107 อ้างใน สุนันท์ ไชยเมล์, “สภาพทางเศรษฐกิจและสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”, หน้า 105.
41. หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1227, เลขที่ 261 อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 107.
42. สมเด็จพระยามกุฎราชกุมาร, *ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ เล่มจบ*, หน้า 246.
43. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 5 หมายเลข 5 ค.14.2ก/1 เรื่องภาษีอากรสูบฝิ่นสุราฝ้ายป่าไม้เมืองแพร่
44. John Crawford, *Journal of an Embassy to the Courts of Siam and Cochin-China*, pp.422-423.
45. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *พระราชนิพนธ์เสด็จประพาสไทรโยก*, หน้า 70.
46. หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1224, เลขที่ 148 อ้างใน สุนันท์ ไชยเมล์, “สภาพทางเศรษฐกิจและสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”, หน้า 107.

47. พิชัย สิงห์ทอง, “นโยบายส่งเสริมการเกษตรกรรมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว”, หน้า 70.
48. เรื่องเดียวกัน, หน้า 71.
49. เรื่องเดียวกัน, หน้า 72.
50. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

บทที่ 4

การเลี้ยงสัตว์และการจับสัตว์น้ำ

4.1 การเลี้ยงสัตว์

หลักฐานเกี่ยวกับการเลี้ยงสัตว์ของชาวไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีน้อยมาก จึงไม่สามารถทราบเรื่องราวเกี่ยวกับอาชีพดังกล่าวของคนไทยในสมัยนั้นได้มากนัก อย่างไรก็ตามจากบันทึกของปาลเลอกัวซ์ได้ทราบว่า สัตว์ที่เลี้ยงและมีกันแทบทุกครัวเรือนได้แก่ โค กระบือ นอกจากนี้ก็มี ช้าง ม้า หมู เป็ด และไก่ แต่สัตว์จำพวกเป็ดและไก่นั้นถือเป็นสิ่งธรรมดา¹ นอกจากนี้สัตว์เลี้ยงที่ “มีมากเหลือเกินในประเทศสยามคือหมากับแมว”² อย่างไรก็ตามในที่นี้จะกล่าวเฉพาะสัตว์ที่มีความสำคัญต่อการดำรงชีวิตของชาวไทยในสมัยนั้น คือ โค กระบือ และตัวไหมซึ่งเพิ่งได้รับความสำคัญอย่างจริงจังในสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา

4.1.1 การเลี้ยงโค กระบือ

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น โคและกระบือยังคงเป็นสัตว์ที่มีคุณค่ามาก บันทึกของปาลเลอกัวซ์มีว่า “เป็นสัตว์ที่ประเสริฐมากสำหรับประเทศ รัฐบาลสมัยนั้นจึงห้ามมิให้ใครฆ่าสัตว์เหล่านั้น โดยวางโทษปรับใหม่ไว้อย่างหนัก”³ อาจกล่าวได้ว่า โค กระบือเป็นสัตว์ที่มีความสำคัญในชีวิตประจำวันของชาวไทยในสมัยนั้นทีเดียว เพราะใช้โคกระบือในกิจการแทบทุกประเภท เช่น “เขาใช้วัวและควายไถนา และใช้วัวต่างควายต่างบรรทุกของไปในป่าก็ได้”⁴ เอกสารในสมัยรัชกาลที่ 5 กล่าวว่า กระบือนั้นเป็นสัตว์ที่ “ราษฎรพาไปมากิจธุระ”⁵ และในท้องตราเพิ่มเติมข้อพระราชบัญญัติ จ.ศ.1238 ว่า “ราษฎรจะเอาโคกระบือไปเขนเกวียน นวดเข้า ไถนา ชีเกี่ยว หาดปลา และตามกระบือหาย ฤผู้รับจ้างเข้าโรงหีบ”⁶ จะเห็นว่าแม้ในเรื่องการทำน้ำตาลทรายแรงงานโคกระบือก็มีความจำเป็นมากเพราะต้องอาศัยกระบือลากอ้อย และยังคงใช้โคกระบือหมุนเครื่องหีบอ้อย หากขาดแคลนโคกระบือก็จะมีผลกระทบต่อการทำน้ำตาลทราย ซึ่งได้เกิดมาแล้วในสมัยรัชกาลที่ 5⁷ นอกจากนี้ชาวไทยในสมัยนั้นยังนิยมใช้กระบือลากเรือในคลองที่ตื้นเขินซึ่งเรือไม่สามารถผ่านไปได้⁸ ในยามจะขุดคลองก็ต้องอาศัยกระบือเพราะก่อนที่จะมีเครื่องจักรใช้ วิธีที่ง่ายที่สุดก็คือไล่ต้อนฝูงกระบือไปในที่ที่จะขุดคลอง หลังจากทำให้ดินบริเวณนั้นเหลว ที่ดินตรงนั้นก็จะลึกลงไปเองเรื่อยๆ หลังจากใช้ฝูงกระบือย่ำไปมาจนกลายเป็นคลองได้⁹

ด้วยเหตุที่โคกระบือมีประโยชน์มากมายเหลือที่จะนำมาพรรณนาตัวเอง ทำให้รัฐบาลในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ไม่ปรารถนาให้ขายเป็นสินค้าออก โดยทรงยับยั้งข้าราชการชาวอังกฤษผู้หนึ่งชื่อ นายแพทย์ริชาร์ดสัน ที่มาขอซื้อโคกระบือในแขวงเมืองเชียงใหม่และลำพูนเมื่อ พ.ศ. 2382¹⁰

ในสมัยรัชกาลที่ 5 และ 6 โคนกระปือยังได้รับความสำคัญมากขึ้น และมีการส่งเสริม การเลี้ยงโคนกระปือหลายประการ ได้แก่ การผสมพันธุ์ การกำจัดโรคระบาด การควบคุม การซื้อขายภายในประเทศเพื่อลดปัญหาการขโมยโคนกระปือ และให้มีการส่งเสริมให้เป็น สินค้าออก

ในการเพิ่มจำนวนและคุณภาพของโคนกระปือ ทางรัฐบาลได้นำพันธุ์ต่างประเทศ มาเลี้ยงผสมกับพันธุ์พื้นเมือง ทำให้ได้พันธุ์ที่มีขนาดใหญ่กว่า อย่างน้อยก็หนึ่งเท่าของ พันธุ์พื้นเมือง นอกจากนั้น ยังทำให้โรคเบาบางลงด้วย สัตว์พันธุ์ใหม่เติบโตเร็วและมีผละ กำลังมากขึ้น งานการผสมพันธุ์สัตว์นี้เป็นส่วนหนึ่งของแผนกสัตวแพทย์ในกรมเพาะปลูก ซึ่งมีผู้เชี่ยวชาญชาวต่างประเทศด้านนี้คือ สัตวแพทย์ปริญาชาวอังกฤษชื่อ นาย เอช.เอส. เลียวนาร์ด (Mr. H.S. Leonard) เป็นที่ปรึกษา¹¹ งานด้านผสมพันธุ์สัตว์ได้ขยายออกไปตั้ง กองประจำตามท้องถิ่นขึ้นอีก 9 แห่ง และจัดให้มีการอบรมเจ้าหน้าที่เป็นจำนวนมากขึ้น เพื่อส่งออกไปแนะนำและช่วยเหลือราษฎรตามท้องที่ต่าง ๆ ในภาคอีสาน

ใน พ.ศ. 2457 ซึ่งตรงกับรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ ได้มีการจัดตั้ง โรงเรียนสัตวแพทย์ขึ้นในกรมเพาะปลูก และได้เริ่มฉีดยาป้องกันโรคระบาดสัตว์ในท้องที่ที่ เกิดโรคขึ้นมีการศึกษาโรคและฉีดยาป้องกันโรคระบาดของโคนกระปือ เพื่อเป็นการทำนุบำรุง ในการทำไร่นาด้วย¹²

ในเรื่องการซื้อขายโคนกระปือภายในประเทศ รัฐบาลในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้วาง มาตรการควบคุมไว้อย่างรัดกุม โดยโปรดให้เจ้าพนักงานโรงพิมพ์หลวงตีพิมพ์ตัวฎีกาสำหรับ รูปพรรณโคนกระปือ (รวมทั้งข้างและมัดด้วย) และเจ้าของสัตว์ด้วย¹³ สถานที่ซื้อขายก็จัดไว้ เป็นสัดส่วนคือ ให้กำหนดตำบลที่ซื้อขายโคนกระปือในแขวงกรุงเทพฯ และหัวเมืองฝ่ายเหนือ ฝ่ายใต้ฝ่ายตะวันออกและฝ่ายตะวันตก เมืองหนึ่งให้มีสามตำบล หรือสี่ตำบล ทั้งนี้แล้วแต่ว่า จะเป็นเมืองใหญ่หรือเมืองเล็ก ซึ่งเป็นสถานที่ ๆ ราษฎรเดินทางไปมา และให้มีกรรมการ กำหนดกำกับอยู่เป็นประจำ เพื่อทำบัญชีรูปพรรณผู้ขายและรูปพรรณโคนกระปือ ส่วนเรื่อง สถานที่นั้นจะประกาศให้ทราบทั่วกันให้รู้ล่วงหน้าหนึ่งเดือน ในการซื้อขายให้กระทำภายใน วันเดียว ผู้ใดลักลอบซื้อขายโคนกระปือนอกจากตำบลที่ประกาศก็จะถูกลงโทษ¹⁴

การส่งโคนกระปือไปจำหน่ายต่างประเทศ ในสมัยรัชกาลที่ 5 มีการส่งโคนกระปือเป็น สินค้าออกใน ร.ศ. 116 เป็นจำนวน 4,891 ตัว และใน ร.ศ. 117 ส่งไปขายมากกว่าคือ 14,310 ตัว¹⁵ ตลาดสินค้าโคคือสิงคโปร์ ในการส่งสัตว์ออกนอกนั้นจะต้องป้องกันโรคระบาด ฉะนั้นทางการ ก็สนับสนุนเรื่องดังกล่าวด้วยการมีโครงการปราบและป้องกันโรครินเดอร์เปสต์ โดยตั้งด่าน กักสัตว์ขึ้น ส่งสัตวแพทย์ไปปราบและป้องกันโรคระบาดทั่วพระราชอาณาจักร โดยจัดทำที่ หัวเมืองบักซ์ไว้ก่อนคือตั้งแต่ชุมพรไปจนถึงชายพระราชอาณาเขต โดยส่งพนักงานสัตวแพทย์ ออกไปกำกับประจำท้องที่ และตั้งเป็นด่านกักสัตว์เป็นตอน ๆ ในขณะเดียวกันก็ระวางมิให้ สัตว์ที่เป็นโรคจากที่อื่นนำเชื้อโรคเข้ามาในท้องที่นั้น ๆ กับทั้งระดมกำจัดโรคในท้องที่โดย

การฉีดยาป้องกันและทำลายเชื้อโรคต่าง ๆ ที่มีแล้วนั้นให้หมดไป แล้วจึงขยายการปราบปราม และป้องกันโรคสัตว์ระบาดไปในภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือตามลำดับ¹⁶

4.1.2 การเลี้ยงไหม

การเลี้ยงไหมเพื่อทำผ้าไหมได้ทำกันมานานแล้ว โดยเฉพาะทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศ ในสมัยรัตนโกสินทร์มีหลักฐานการส่งเสริมการเลี้ยงไหมอย่างจริงจังขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 เพื่อให้ไหมมีคุณภาพดีทัดเทียมกับต่างประเทศ รัฐบาลได้จ้างผู้เชี่ยวชาญชาวญี่ปุ่นมาช่วยดูแลการเลี้ยงไหม (ขณะนั้นประเทศญี่ปุ่นกำลังประสบความสำเร็จในการผลิตไหมออกขายตลาดโลก) ได้แก่ นายโตยามะ (Mr. Toyama) เข้ามาเมื่อเดือนกันยายน พ.ศ. 2444 เขาได้เดินทางไปสำรวจการเลี้ยงไหมในจังหวัดต่าง ๆ เช่น ที่นครราชสีมา และพบว่าต้นหม่อนในเมืองไทยมีหลายชนิด แต่ใบหม่อนไม่งามราษฎรไม่ได้เอาใจใส่ดูแลเท่าที่ควร และยังไม่เข้าใจการปลูกหม่อนที่ถูกวิธี ฉะนั้นกระทรวงเกษตรราธิการควรส่งเสริมการปลูกต้นหม่อนพันธุ์ดี ส่วนปัญหาเกี่ยวกับไหมก็พบว่าเป็นพันธุ์ไม่ดี รังไหมมีเนื้อไหมน้อย ควรแก้ไขโดยเอาไหมพันธุ์ไทยมาผสมกับพันธุ์ญี่ปุ่น เพื่อให้ได้ไหมพันธุ์ดีขึ้น ส่วนเครื่องสาวไหมของไทยเป็นเครื่องมือหยาบ สาวไหมแล้วทำให้เส้นไหมเลวลง เขามีความเห็นว่าการเอาเครื่องของญี่ปุ่นมาใช้สาวเส้นไหมไทย เพราะจะทำให้เส้นไหมดีขึ้น¹⁷

นอกจากนี้ นายโตยามะยังเสนอแนะให้รัฐบาลตั้งโรงปั่นไหมขึ้น เพื่อให้ราษฎรเห็นคุณประโยชน์ในการทำไหม และจะได้มีกำลังใจเพาะเลี้ยงไหมให้มากขึ้น นอกจากนี้เขายังเสนอให้รัฐบาลฝึกหัดและสอนสตรีให้มีวิชาทำมาหาเลี้ยงชีพด้วยการปั่นไหมอีกด้วย เมื่อได้รับข้อเสนอนี้หลายประการข้างต้น กรมเพาะปลูก กระทรวงเกษตรราธิการจึงเปิดสอนวิธีการเลี้ยงไหมขึ้น กำหนดหลักสูตร 6 เดือน ว่าด้วยเรื่องต้นหม่อน ใบหม่อน การเพาะฟองไหม การเลี้ยงตัวไหม การรักษารังไหม และการชักเส้นไหม¹⁸

ครั้นถึงสมัยรัชกาลที่ 6 การเลี้ยงไหมประสบอุปสรรคนานาประการ เช่น ไหมเป็นโรค การเลี้ยงดูต้องลงทุนมาก ฉะนั้นการที่จะส่งเสริมให้ราษฎรเลี้ยงไหมเป็นอาชีพเพียงด้านเดียวจึงไม่อาจทำได้ คงได้แต่ส่งเสริมให้มีการเลี้ยงไหมเป็นอาชีพลำไฝเท่านั้น ที่จะส่งเสริมเป็นอาชีพโดยตรงเป็นอันล้มเลิกไป เป็นเหตุให้กองช่างไหมต่าง ๆ ต้องยุบเลิกในคราวนั้นด้วย พิจารณาจากสถิติการส่งไหมออกนอกจากปี 2453-2462 ลดลงเรื่อย ๆ¹⁹

4.2 การจับสัตว์น้ำ

การจับสัตว์น้ำไม่ว่าจะเป็นสัตว์น้ำจืดหรือสัตว์น้ำเค็ม ถือว่าเป็นอาชีพที่ทำกันทั่วไปทุกหนทุกแห่งในอาณาจักร ทั้งนี้เพราะเหตุว่า แม่น้ำลำคลองท้องทุ่งท้องนา ตลอดจนท้องทะเลของไทยในสมัยนั้น ล้วนอุดมไปด้วยสัตว์น้ำนานาชนิดทั้งสิ้น ที่กล่าวเช่นนี้เพราะมีหลักฐานการบันทึกของปาลเลกัวซ์ ได้กล่าวถึงความอุดมสมบูรณ์ของสัตว์น้ำไว้หลายแห่งด้วยกัน

4.2.1 การจับสัตว์น้ำจืด

แหล่งสัตว์น้ำจืดของไทยในสมัยนั้นได้แก่ลำน้ำลำคลองทั่วไปตลอดจนท้องทุ่งท้องนา ซึ่งจะสังเกตเห็นได้ว่าบริเวณใดของอาณาจักรที่ทำนาปลูกข้าวกันมาก ราษฎรก็จะจับสัตว์น้ำจืดไปด้วยกัน บริเวณที่ปลูกข้าวกันมากได้แก่ ออยุธยา อ่างทอง สุพรรณบุรี และลพบุรี ปาลเลกซ์²⁰ ได้บรรยายความอุดมสมบูรณ์ของปลาและสัตว์น้ำประเภทอื่น ๆ ที่อยุธยาและที่ลพบุรีไว้ว่า ในปีหนึ่งแล้งจัดมาก บึงบ่อแถวอยุธยาจะเหือดน้ำไปหมด แต่พอดอนกลางคืนมีฝนตกลงมาทำให้อุณหภูมิวันรุ่งขึ้นเขาไปเดินเล่นในท้องทุ่ง และต้องประหลาดใจมาก เพราะมีบึงบ่อมีน้ำเกือบเต็ม แต่ที่น้ำอืดจรรย็ยกว่านั้นคือ มีปลาดำผุดดำว่ายอยู่เป็นจำนวนมากทีเดียว²⁰ นอกจากนั้นในยามที่เมืองไทยเกิดสภาวะน้ำท่วมขึ้น ปลาที่จะมีมากขึ้นตามท้องทุ่งตามกกกและแพผัก แต่พอน้ำลดลงฝูงปลาก็จะว่ายไหลตามน้ำลงแม่น้ำลำคลองด้วย ‘มากมายก่ายกองราวกับฝูงมด’²¹ สำหรับที่ลพบุรี ปาลเลกซ์บันทึกไว้ว่า ในแม่น้ำลำคลองคลาคล่ำไปด้วยนกกระสา นกกาน้ำ นกกระทง เป็ดและนกน้ำอื่น ๆ อีกเป็นอันมากเที่ยวหาปลาเป็นอาหารทั้งกลางวันและกลางคืน บันทึกดังกล่าวสะท้อนให้เห็นความอุดมสมบูรณ์ของปลาที่ลพบุรีที่เขาไปเห็นมา และได้กล่าวต่ออีกว่า “ปลาบางส่วนตกค้ำอยู่ในท้องทุ่งในบ่อ หนอง และบึงธรรมชาติ”²²

สัตว์น้ำจืดที่ปรากฏให้เห็นเป็นจำนวนมากได้แก่ ปลากระโทง ปลาทราย ปลาแมงป่อง ปลาปักเป้า ปลาช่อน ปลาดุก ปลาหมอ ปลาไหล นอกจากนี้ก็มีกุ้งก้ามกราม ซึ่งมีมากในแม่น้ำ สัตว์น้ำจืดที่จับได้โดยเฉพาะปลานำมาเป็นอาหารประจำวัน ถ้าจับได้มากเหลือจากรับประทานก็จะตากแห้งเก็บไว้เป็นอาหารตลอดปี ซึ่งชาวไทยจะปฏิบัติอย่างเดียวกันคือ ขอดเกล็ด แขน้ำเกลือไว้หนึ่งคืน วันรุ่งขึ้นนำออกล้างน้ำ ตากแดดบนตะแกรงไม้ไผ่ เพียง 3-4 วัน ปลาก็จะแห้งสนิท แล้วเก็บเป็นอาหารได้²³

สัตว์น้ำจืดบางประเภทที่ควรกล่าวถึง ได้แก่ ปลาช่อน กุ้งก้ามกราม และปลาไหล

ปลาช่อน เป็นปลาที่มีชุกชุมมาก คนไทยสมัยนั้นนิยมเอาใส่เกลือตากแดด แล้วเก็บไว้กินได้ทั้งปี เนื่องจากปลาช่อนมีชุกชุมมาก ในสมัยนั้นจึงทำเป็นสินค้าออกด้วย ดังที่ปาลเลกซ์บันทึกไว้ว่า “มีชุกชุมเหลือเกิน จนต้องทำเป็นปลาแห้ง ส่งไปขายเมืองจีน สิงคโปร์ และชวา”²⁴ คุณสมบัติของเนื้อปลาช่อน นอกจากเป็นอาหารของคนที่มีสุขภาพปกติแล้วยังถือว่าเป็นอาหารที่ไม่แสลง คนที่เป็นไข้ทุกชนิดบริโภคได้²⁵

กุ้งก้ามกราม มีชุกชุมมากในแม่น้ำโดยเฉพาะที่จันทบุรี เป็นเหตุให้ราษฎรชาวจันทบุรีนิยมตกกุ้งกัน การตกกุ้งใช้ตกด้วยเบ็ด การที่มีกุ้งชุกชุมมากนั่นเอง ปาลเลกซ์ได้บันทึกไว้ว่า “เด็กคนหนึ่งอาจจะตกได้ถึงวันละ 100 ตัว”²⁶ ข้อที่น่าสังเกตคือ ในสมัยนั้นกุ้งก้ามกรามถือเป็นอาหารประจำวันของชาวบ้านกันทีเดียว²⁷ ซึ่งตรงกันข้ามกับในสมัยปัจจุบันนี้

ปลาไหล มีหลักฐานแต่เพียงว่าใช้เป็นอาหารที่มีรสพิเศษมาก โดยเฉพาะเมื่อนำไปแกงเผ็ดใส่กระทือ ดีปลี และใบกะเพรา “เป็นอาหารวิเศษและเอร็ดอร่อยนัก”²⁸

เครื่องมือที่ใช้จับสัตว์น้ำจืดมีมากมายหลายชนิด ได้แก่ เบ็ด สวิง แห มอง จมวก ไซ สุ่ม ตะแกรง เรือแหพาน เรือแหโป่ง เรือแหทอด เรือช้อนใหญ่ เรือช้อนเล็ก ช่ายดักปลา ตะเพียน แทงกรบ ลอบยื่น ลอบนอน ดักตุ้ม ดักไซ ดักลัน เบ็ดราว ตกเบ็ดปลาหางแมงกู่ สวิงกึ่ง สวิงปลา อวน เขงเลง ยกยอเล็ก ดักจัน ชนาง ตกเบ็ดทรง โพงพาง ยกยอขันช่อ จีบ ลอบพาย และช้อนลอยสนั่น²⁹

4.2.2 การจับสัตว์น้ำเค็ม

ผู้ที่ประกอบอาชีพจับสัตว์น้ำเค็มได้แก่ราษฎรที่มีภูมิลำเนาใกล้กับทะเล ที่พบหลักฐานได้แก่ ราษฎรที่อยู่แถบบางปลาสร้อย (อยู่ที่ชลบุรี) แถบปากน้ำ แถบมหาชัย และแถบชายฝั่งทะเลจังหวัดบุรี สัตว์น้ำเค็มที่มีเป็นจำนวนมาก และชุกชุมที่สุดคือ ปลาทุ³⁰ ซึ่งมีมาก แถบปากน้ำที่ช่องแคบระหว่างเกาะต่อเกาะ นอกจากจะมีปลาทุชุกชุมแล้ว ที่ปากน้ำยังมีปลากระเบน ปลาจะละเม็ด และปลาแซลมอนด้วย ส่วนแถบจังหวัดบุรีก็มีปลาโลมาหัวบาตร ปลาโอ และปลาดาบดาชุกชุม ในท้องทะเลไทยก็ยังมีปลากูเรา ปลากระพง ปลาหางกิว ปลาแม่น้ำ นอกจากปลาแล้วก็มีกุ้งที่ปรากฏชื่อคือกุ้งเคยและหอยประเภทต่าง ๆ ได้แก่ หอยแครง หอยกะพง หอยหลอด และหอยแมลงกู่ ส่วนปลาหมึกและปลิงทะเลก็มีการจับกันมาก³¹

เครื่องมือจับสัตว์น้ำเค็มมีมากมายประมาณ 56 ชนิด มีทั้งเครื่องมือจับปลา จับกุ้ง ดักปู จับปลาหมึก ขุดหอย และจับปลิง เนื่องจากสัตว์น้ำเค็มมีหลายประเภท ชาวไทยสมัยนั้นจึงสร้างเครื่องมือจับสัตว์เหล่านั้นเฉพาะสัตว์แต่ละประเภทด้วย เช่น เบ็ดก็มี เบ็ดกูเรา เบ็ดลากกระเบน เบ็ดล่อกะพง เบ็ดราวปลาหางกิว เบ็ดสายปลาหางกิว ฯลฯ เครื่องมือจับกุ้งก็มีหลายชนิด เช่น ช้อนกึ่ง รั้นกึ่งทะเล ไซกึ่ง ไซเคย รั้วกางกึ่งกางเคย ขุดน้อยไซเคย ริมฝั่ง กระดานไสหาเคย สวิงดักกุ้ง เป็นต้น³²

4.3 นโยบายของผู้ปกครองต่อการประกอบอาชีพจับสัตว์น้ำของราษฎร

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ราษฎรผู้ใดต้องการจับสัตว์น้ำทั้งที่ในทะเล แม่น้ำ ลำคลอง บึงบางที่เป็นทางน้ำไหล ตลอดจนห้วยหนองน้ำบรรดาที่มีอยู่ในพระราชอาณาจักร จะต้องเสียอากรเป็นเงินให้แก่ทางราชการ ซึ่งเรียกว่าอากรค่าน้ำ มีนายอากรเป็นผู้เก็บ โดยเก็บตามลักษณะของเครื่องมือจับสัตว์น้ำทั้งน้ำจืดและน้ำเค็ม มีขนาดใหญ่หรือเล็ก มีกำลังแรงหรือกำลังอ่อนต่าง ๆ กัน ตามที่ทางการกำหนดไว้³³ เงินค่าน้ำที่เก็บได้นำส่งเข้าท้องพระคลัง ปรากฏหลักฐานว่า แต่ก่อนปีหนึ่ง ๆ เก็บได้ถึง 700 ชั่งเศษ เป็นเช่นนี้มาจนถึงต้นแผ่นดินรัชกาลที่ 3³⁴

ต่อมาได้มีเหตุการณ์บางประการทำให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงมีนโยบายในการจับสัตว์น้ำขึ้น 2 ประการ เหตุการณ์แรกคือ นายอากรได้หาผลประโยชน์ด้วยการ

ตัดตอนขายหนองคลองบึงบางเป็นคลองเงินให้แก่ราษฎรที่ซื้อ ผู้ซื้อเหล่านั้นจึงได้ปิดทำนบ
ลงกะบังรังฝือก กั้นคลองบึงบางเอาปลากักขังไว้เป็นของส่วนตัวเสีย ทำให้ปลาและสัตว์น้ำ
อื่น ๆ วายไปมาตลอดไปในที่ที่มีน้ำไม่ได้ และยังขัดขวางต่อการเดินเรืออีกด้วย จึงโปรดให้
ข้าหลวงไปเปิดทำนบ และเปิดกะบังรังฝือกที่กั้นหนองคลองเข้าบึงบางเป็นคลองเงินทั้งปวง
และห้ามราษฎรไม่ให้ลงกะบังรังฝือกอีกต่อไป แล้วพระองค์ยังมีรับสั่งให้ลดอำนาจนายอากร
นายอากรมีอำนาจเก็บค่าน้ำโดยพิกัดตามเครื่องมืออย่างเดียว ไม่ให้ตัดตอนขาย³⁵ อีก
เหตุการณ์หนึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงมีน้ำพระทัยเมตตาสัตว์ ทรงเห็นว่าการ
ที่เก็บค่าน้ำ เป็นเหตุให้คนหาปลามากขึ้น เกรงจะเป็นบาปมากขึ้น จึงโปรดให้ยกเลิกอากร
ค่าน้ำเสีย หมายความว่าราษฎรที่จับสัตว์น้ำทั้งปวงไม่ต้องเสียอากร การที่รัฐบาลสูญเสีย
อากรค่าน้ำไปปีละ 700 ชั่งเศษนั้น พระองค์ถือว่าไม่สำคัญ เพราะมีการตั้งภาษีอากรประเภท
ใหม่ ๆ อีกมาก³⁶

ครั้นถึงสมัยรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงทราบว่ายังมีผู้ไม่ปฏิบัติ
ตามประกาศทางราชการที่มีมาแล้วในรัชกาลที่ 3 พระองค์จึงทรงประกาศย้ำให้นายอากร
และราษฎรปิดกะบังรังฝือกกันทำนบตัดตอนขายลำแม่น้ำลำคลอง และในขณะเดียวกัน
ก็จัดให้มีผู้ตรวจตราทุกปี³⁷ ส่วนเรื่องอากรค่าน้ำนั้น พระองค์ทรงโปรดให้ฟื้นฟูขึ้นใหม่
เพราะทรงเห็นว่าการยกเลิกอากรค่าน้ำไปในรัชกาลที่ 3 นั้น ไม่ได้ทำให้ปลาตายน้อยลง
ราษฎรยังคงหาปลาเหมือนเดิม นอกจากนั้นผู้ที่ไม่เคยหาปลา ครั้นเมื่อทางการไม่เก็บ
ภาษีอากรก็กลับทำมาหากินด้วยการหาปลามากขึ้น จนปลาเหลือรับประทานในประเทศ
ต้องบรรทุกไปขายต่างประเทศหลายลำสำเภาททุกปี³⁸

นอกจากนี้ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ยังมีข้อห้ามของทางราชการเกี่ยวกับการ
จับสัตว์น้ำ รวบรวมได้ 3 เรื่อง ด้วยกันคือ วันที่ห้ามตกปลาล่าสัตว์ สถานที่ ๆ ห้ามจับสัตว์น้ำ
และประเภทของสัตว์น้ำที่ห้ามจับ

วันที่ห้าม “ตกปลาล่าสัตว์”^{*} คือทุกวันพระของเดือน ไม่ว่าจะเป็นข้างขึ้นหรือ
ข้างแรม ผู้ที่รู้เห็นเหตุการณ์ในสมัยนั้น ได้ตั้งข้อสังเกตว่า ตามวันดังกล่าว ชาวไทยทุกคน
จะงดเว้นจากการทำงานหนัก จะไปทำบุญบูชาพระ และจะไม่มีเนื้อหรือปลาสดขายที่ตลาด
เลยเพราะ “การตกปลาล่าสัตว์เป็นอันห้ามอย่างกวดขันมาก ผู้ใดละเมิดจะถูกปรับไหม
และอาจถูกโบย”³⁹ ส่วนสถานที่ ๆ ห้าม “หากุ้งหาปลา” นั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ
โปรดให้ห้ามเฉพาะในเขตเสาศิลา ซึ่งเป็นเสาที่ปักไว้แต่ก่อนเป็นอาถรรพณ์กันปีศาจทุกทิศ
ในเขตพระนคร “ถ้าใครทำปาณาติบาตในเขตพระนครแล้ว ให้กรมเมืองจับปรับเอาทราย
ทำวัด”⁴⁰

* หมายถึงทำร้ายสัตว์ทุกประเภทให้ถึงแก่ชีวิต (ผู้เขียน)

ส่วนประเภทของสัตว์น้ำที่ห้ามจับห้ามฆ่าไม่ได้แก่ เต่าและกระ ที่อยู่ตามเกาะในทะเลฝั่งตะวันออก ทั้งนี้เพราะเกรงว่าจะสูญพันธุ์ที่มีนโยบายเช่นนี้ก็สืบเนื่องมาจาก ในสมัยรัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงเห็นว่าการมีนายอากรเต่าตนุ ซึ่งคอยเก็บฟองเต่าซื้อขายนั้นเป็นบาป จึงโปรดให้ยกเลิกนายอากรเสีย ทำให้เกิดผลเสียคือ ไม่มีผู้ใดคอยดูแลรักษาเกาะ ทำให้มีโจรสลัดคอยรบกวนเรือลูกค้าอยู่เสมอๆ ในขณะเดียวกันเต่าและกระก็ยังถูกเบียดเบียนจากพวกจีนไหหลำ ซึ่งมาจับเอาเนื้อไปทำเค็มออกไปซื้อขายเป็นสินค้าได้ เป็นผลให้ทั้งชาวกรุงเทพฯ และชาวหัวเมืองพากันทำตาม คือจับเต่าและกระฆ่ากินและนำออกขายบ้างทำให้สัตว์ทั้งสองประเภทจะสูญพันธุ์ไป พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงเห็นว่าไม่เกิดประโยชน์แก่บ้านเมือง จึงโปรดให้ตั้งเงินกิมตุ๋นเป็นนายอากรดูแลรักษาเกาะเป็นที่ขุนรักษาสุมทศศิริ และให้คอยจับผู้ที่จับเต่าและกระไปซื้อขายกัน ขณะเดียวกันก็ทรงกำชับแม่แต่ขุนรักษาสุมทศศิริ และพรรคพวกมิให้กระทำการดังกล่าวด้วย แต่โปรดให้คอยทะนุบำรุงให้มีมากขึ้น⁴¹

หนึ่งในเรื่องเกี่ยวกับสัตว์น้ำ ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ยังไม่พบหลักฐานที่แสดงถึงนโยบายของผู้ปกครองในการบำรุงรักษาสัตว์น้ำด้วยวิธีการอื่น ๆ มาพบหลักฐานในสมัยรัชกาลที่ 6 และ 7 เป็นต้นมาที่มีรายละเอียดเกี่ยวกับการบำรุงรักษาสัตว์น้ำตามหลักวิชาขึ้น

โดยปกติแล้ว สัตว์น้ำต่าง ๆ มีการขยายพันธุ์และเจริญเติบโตเป็นไปตามธรรมชาติ จำนวนของสัตว์น้ำจะมีมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับความอุดมสมบูรณ์ของอาหารและน้ำที่มีอยู่ตามแหล่งน้ำในแต่ละปี ในช่วงเวลาที่น้ำท่วมทุ่ง ทำให้สัตว์น้ำเจริญเติบโต มีปริมาณพอเพียงกับราษฎรที่จะใช้บริโภค แต่การขาดแคลนอาหารจากสัตว์น้ำจะเกิดขึ้นเสมอ เมื่อเกิดความแห้งแล้งและแหล่งน้ำต่าง ๆ มีน้ำปริมาณน้อย จนทำให้สัตว์น้ำไม่สามารถจะขยายพันธุ์และเจริญเติบโตได้และด้วยเหตุที่สัตว์น้ำเช่น ปลา เป็นต้น เป็นอาหารและสินค้าที่สำคัญยิ่งของเมืองไทยในสมัยนั้น รัฐบาลในสมัยรัชกาลที่ 6 มีความเห็นว่าควรริบเร่งให้มีการบำรุงพันธุ์สัตว์น้ำให้เจริญยิ่งขึ้น ดังนั้นใน พ.ศ. 2464 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ จึงโปรดให้แบ่งปันหน้าที่ราชการระหว่างกระทรวงเกษตรธิการกับกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ โดยให้ฝ่ายแรกมีหน้าที่ในการเพาะเลี้ยงสัตว์น้ำ ดูแลรักษาสัตว์น้ำในที่แห่งใดแห่งหนึ่งซึ่งเป็นที่เลี้ยงรักษาเพาะพันธุ์สัตว์น้ำ และนำกำหนดฤดูที่จะให้งดการจับสัตว์น้ำ กำหนดขนาดของเครื่องมือ ตลอดจนห้ามการใช้เครื่องมือบางประเภทและห้ามการทำอันตรายสัตว์น้ำด้วยวิธีการต่าง ๆ เช่น วางยาเบื่อ ยาเมา ใช้ของระเบิด วิดน้ำในที่แห่งนั้นจนแห้ง (นอกจากบ่อปลา) เป็นต้น สำหรับกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ให้มีหน้าที่ปกครองสถานที่ ๆ จับสัตว์น้ำ และดูแลเกี่ยวกับการเก็บอากรค่าน้ำ⁴²

เพื่อให้งานที่ได้รับมอบหมายดำเนินไปอย่างมีประสิทธิภาพ กระทรวงเกษตรธิการได้ตั้งกองบำรุงรักษาสัตว์น้ำขึ้น และได้จ้างผู้ชำนาญพิเศษเรื่องสัตว์น้ำ คือ ดร.ฮิว แมคคอร์มิค

สมิท (Dr. Hugh Mc. Cormic Smith) ชาวอเมริกันมาช่วยงาน ดร.ฮิวได้ออกสำรวจพันธุ์สัตว์น้ำ ทั้งในน้ำจืดและน้ำเค็มทั่วราชอาณาจักร แล้วเสนอรายงานการสำรวจพร้อมทั้งเสนอแนะ โครงการต่าง ๆ ในการบำรุงรักษาสัตว์น้ำแก่กระทรวงเกษตรราธิการในเดือนกันยายน พ.ศ. 2468 กระทรวงเกษตรราธิการได้นำเสนอต่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ และสภาเผยแพร่ พาณิชย์ สภาเผยแพร่พาณิชย์พิจารณาแล้ว เห็นสมควรให้ตั้งกรมรักษาสัตว์น้ำขึ้นในกระทรวง เกษตรราธิการ โดยให้มีหน้าที่บำรุงรักษาและเพาะพันธุ์สัตว์น้ำ ดูแลและแนะนำการขยาย การจับสัตว์น้ำเพื่อใช้เป็นอาหาร เป็นสินค้าภายในและส่งออกต่างประเทศ กำหนดเขตฤดูกาล ที่ให้จับสัตว์น้ำได้ ตลอดจนกำหนดเครื่องมือสำหรับจับสัตว์น้ำและออกใบอนุญาตจับสัตว์น้ำ กรมรักษาสัตว์น้ำดังกล่าวมี ดร.ฮิว เป็นเจ้ากรมตั้งแต่ 27 กันยายน พ.ศ. 2469 เป็นต้นมา⁴³

ในด้าน การสร้างบุคลากรคนไทยเพื่อมาทำงานในด้านนี้ กระทรวงเกษตรราธิการ ได้ส่งนักเรียนไทยรุ่นแรก 2 คน คือ หลวงจุลชีพพิชชาธร (จุล วัจนคุปต์) กับ นายบุญ อินทร์มพรรย ไปศึกษาวิชาเพาะพันธุ์ปลาในสหรัฐอเมริกา สำหรับหลวงจุลชีพพิชชาธร เมื่อสำเร็จการศึกษาแล้วไปปฏิบัติงานในประเทศญี่ปุ่น ฟิลิปปินส์ และอินเดีย และยังไปศึกษา การจับปลาในอ่าวไทยและอินโดจีนใน พ.ศ. 2472 อีกด้วย ต่อมาใน พ.ศ. 2473 เมื่อ ดร.ฮิว กราบถวายบังคมลาออกเนื่องจากหมดสัญญาจ้างและชราภาพ กระทรวงเกษตรราธิการจึง แต่งตั้งให้หลวงจุลชีพพิชชาธรเป็นเจ้ากรมรักษาสัตว์น้ำคนต่อมา⁴⁴

อนึ่งในการบำรุงรักษาสัตว์น้ำ ใน พ.ศ. 2469 เจ้าพระยาพลเทพ* ได้เสนอความเห็น ในเรื่องที่จะบำรุงพันธุ์ปลาน้ำจืดในบึงบรเพ็ดขึ้น ทั้งนี้เพราะบึงบรเพ็ดมีคุณสมบัติที่เหมาะสม หลายประการ ได้แก่ เป็นบึงที่ตั้งอยู่ในตอนกลางของประเทศ มีอาณาเขตกว้างขวางรวม เนื้อที่ประมาณ 500 ตารางกิโลเมตร มีทางน้ำไหลเข้าและออกจากบึงรวมหลายสายไปสู่ ลำน้ำนาน ในฤดูน้ำมีน้ำเต็มแทบทั่วทั้งบึง ในฤดูแล้งระดับน้ำลดลงที่สุดวัดได้ 17.56 เมตร แห่งระดับน้ำทะเล นอกจากนี้ยังอุดมไปด้วยที่อาศัยที่สมควรต่าง ๆ เช่น มีโคลและเนินดิน โผล่ขึ้นเป็นตอน ๆ มีต้นหญ้าบางชนิดสำหรับวางไข่ และมีอาหารที่เป็นผักหญ้าและพืชอื่น ๆ ซึ่งมาตามกระแส น้ำ จึงเห็นได้ว่าสภาพธรรมชาติของบึงบรเพ็ดเหมาะสมยิ่งสำหรับการ เลี้ยงและรักษาพันธุ์ปลา⁴⁵ ฉะนั้น ดร.ฮิว เจ้ากรมรักษาสัตว์น้ำได้เสนอโครงการปรับปรุง บึงบรเพ็ด โดยจัดสร้างคันกันน้ำ ฝ่ายน้ำล้น ประตูน้ำ และประตูระบายน้ำ เพื่อให้บึงบรเพ็ด สามารถเก็บกักน้ำไว้ได้ตลอดปี เพื่อเป็นแหล่งเพาะพันธุ์สัตว์น้ำตามธรรมชาติในภาคกลาง กรมรักษาสัตว์น้ำร่วมมือกับกรมท่อน้ำทำการก่อสร้างตั้งแต่ พ.ศ. 2470 มาสำเร็จใน พ.ศ. 2472 สิ้นค่าใช้จ่ายประมาณ 452,352.56 บาท เป็นเนื้อที่ 132,000 ไร่ นับเป็นบึงที่ใหญ่ที่สุดในประเทศไทย ได้เปิดปล่อยให้ปลาน้ำจืดซึ่งเข้าไปเพาะและขยายพันธุ์ในบึงนี้ ออกไปแพร่พันธุ์

* เสนาบดีกระทรวงเกษตรราธิการ ระหว่าง พ.ศ. 2463-2473

ในน่านน้ำสาธารณะเป็นประจำทุกปี บึงบรเพ็ดเป็นที่เพาะและบำรุงพันธุ์สัตว์น้ำแห่งแรก
ซึ่งในปัจจุบันนี้เรียกว่าสถานีบำรุงสัตว์น้ำบึงบรเพ็ด⁴⁶.

เชิงอรรถ

1. ฉิ่ง บัณฑิตส์ ปาลเลกซ์, *เล่าเรื่องกรุงสยาม*, หน้า 14.
2. เรื่องเดียวกัน, หน้า 144.
3. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.
4. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.
5. เสถียร ลายลักษณ์, บุญเรื่อง นาคินพคุณ และบุญธรรม ศิริฤทธิ (ผู้รวบรวม), “ท้องตราว่าด้วยโคกระบือ จ.ศ. 1238”, *ประชุมกฎหมายประจำศก* (พระนคร : โรงพิมพ์เดลิเมล, 2478), เล่ม 8, หน้า 166.
6. เรื่องเดียวกัน, หน้า 169.
7. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกพรรณมาพิงก์, *เอกสารตรวจราชการเมืองนครไชยศรี* (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2511), หน้า 18-19.
8. สมชาย หลั่งหมอยา “ปัญหาชาวนาและนโยบายของรัฐบาลในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”, *วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2521*, (อัดสำเนา), หน้า 163.
9. เรื่องเดียวกัน, หน้า 164.
10. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3* (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504), เล่ม 1, หน้า 196.
11. พวงเพชร สุรัตน์กูฏ, “เปรียบเทียบผลงานของเสนาบดีกระทรวงเกษตรธิการ พ.ศ. 2435-2475 (ค.ศ. 1892-1932)”, *วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2516*, (อัดสำเนา), หน้า 80.
12. เรื่องเดียวกัน, หน้า 113.
13. เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ, *ประชุมกฎหมายประจำศก*, เล่ม 8, หน้า 172-173.
14. เรื่องเดียวกัน, หน้า 175 และ 178.
15. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 ก.142 ก.122 เรื่องจะเพิ่มภาษีค่าโคที่ส่งออกไปต่างประเทศแลคิดจะตั้งโรงฆ่าสัตว์ด้วย.
16. พวงเพชร สุรัตน์กูฏ, “เปรียบเทียบผลงานของเสนาบดีกระทรวงเกษตรธิการ พ.ศ. 2435-2475 (ค.ศ. 1892-1932)”, หน้า 132.
17. เรื่องเดียวกัน, หน้า 78.
18. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.
19. เรื่องเดียวกัน, หน้า 113.

20. ฉิ่ง บัณฑิต ปาลเลกัวซ์, *เล่าเรื่องกรุงสยาม*, หน้า 176-177.
21. เรื่องเดียวกัน, หน้า 13.
22. เรื่องเดียวกัน, หน้า 13 และ 90.
23. เรื่องเดียวกัน, หน้า 177.
24. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน
25. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน
26. เรื่องเดียวกัน, หน้า 70.
27. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.
28. เรื่องเดียวกัน, หน้า 178.
29. *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2404*, หน้า 173-174.
30. ฉิ่ง บัณฑิต ปาลเลกัวซ์, *เล่าเรื่องกรุงสยาม*, หน้า 173-174.
31. *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2404*, หน้า 174-175.
32. ศึกษาเครื่องมือจับสัตว์น้ำเค็มทั้งหมดได้ในเรื่องเดียวกัน, หน้า 174-176.
33. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.
34. เรื่องเดียวกัน, หน้า 166.
35. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.
36. เรื่องเดียวกัน, หน้า 170.
37. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.
38. เรื่องเดียวกัน, หน้า 168.
39. ฉิ่ง บัณฑิต ปาลเลกัวซ์, *เล่าเรื่องกรุงสยาม*, หน้า 227-228.
40. สมเด็จพระบรมราชาที่ 5 *ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ เล่มจบ*, หน้า 199.
41. เรื่องเดียวกัน, หน้า 224 และ 227.
42. พวงเพชร สุรัตน์กวีกุล, “เปรียบเทียบผลงานของเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ พ.ศ. 2435-2475 (ค.ศ. 1892-1932)”, หน้า 166.
43. เรื่องเดียวกัน, หน้า 167.
44. เรื่องเดียวกัน, หน้า 168.
45. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.7 กษ.6/1. เรื่องบึงบรเพ็ด อ่างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 169.
46. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.7 กษ.7/1. เรื่องจัดการรักษาพันธุ์สัตว์น้ำและ รายงาน ดร.สมิต อ่างในเรื่องเดียวกัน, หน้า 170.

บทที่ 5

ป่าไม้ เก็บของป่าและล่าสัตว์

ชาวไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ยังดำเนินชีวิตไม่ค่อยแตกต่างไปจากชาวไทยในสมัยอยุธยานัก กล่าวคือ นอกจากประกอบอาชีพต่าง ๆ ดังที่ได้กล่าวมาข้างต้นแล้ว ยังคงหาประโยชน์จากต้นไม้ในป่า ตลอดจนเก็บผลิตผลที่ได้จากป่าและออกไปล่าสัตว์ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรที่มีในท้องถิ่นนั้น ๆ

5.1 ป่าไม้

5.1.1 ป่าไผ่

พันธุ์ไม้ที่ชาวไทยนิยมนำมาใช้ประโยชน์ในกิจการต่าง ๆ และมีหลักฐานรับรองหลายแห่งได้แก่ ไม้ไผ่ และไม้สัก ในเบื้องต้นนี้จะกล่าวเรื่องของไม้ไผ่ แหล่งป่าไผ่ในสมัยรัตนโกสินทร์มีหลักฐานว่าได้แก่ตามชายฝั่งลำน้ำของเมืองอินทร์ ซึ่งมีต้นไผ่ขึ้นอยู่หนาแน่น¹ นอกจากนี้ก็มีที่ชัยนาทซึ่งคงมีไผ่ป่าจำนวนมาก เพราะมีหลักฐานว่าราษฎรที่นั่นทำเป็นแพไม้ไผ่ป่าล่องมาขายที่อยุธยาและบางกอกในฤดูฝน² และแหล่งป่าไผ่อีกแห่งคือที่เมืองกาญจนบุรี³

ชาวไทยมีความคุ้นเคยกับไม้ไผ่มานานและได้นำมาใช้ในกิจการประจำวันตั้งแต่สมัยอยุธยาแล้ว หลักฐานในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นกล่าวไว้ว่า คนไทยนำไผ่อ่อนมาเป็นอาหารและนำไผ่มาปลูกสร้างบ้านเรือนกัน ซึ่งเป็นเรือนชั้นเดียว แต่มักเป็นบ้านของคนจนพวกที่ประกอบอาชีพค้าขายซึ่งมักอาศัยอยู่ในน้ำก็สร้างบ้านบนแพไม้ไผ่เช่นกัน⁴ เนื่องจากไม้ไผ่มีหลายชนิด ชาวไทยจึงนำไม้ไผ่ไปใช้ในกิจการอื่น ๆ อีก เช่น เอาไปจักเส้นดอกสานเสื่อตะกร้า ตะแกรง กล่องเล็ก ๆ เครื่องจับสัตว์น้ำ และแผง ฯลฯ ไผ่บางชนิดเอาไปทำท่อน้ำ เครื่องฉีดน้ำ และขลุ่ย นอกจากนี้ไม้ไผ่ประเภทที่มีลายในผิวซึ่งเป็นของหายาก ชาวไทยนำไปทำกลองยาสูบ⁵

5.1.2 ป่าสัก

ไม้สักเป็นไม้ที่มีค่าสูงมากของไทยมาแต่โบราณ เป็นพันธุ์ไม้ที่เกิดขึ้นเป็นจำนวนมากทางภาคเหนือของอาณาจักร หลักฐานในสมัยรัชกาลที่ 5 ระบุว่าแหล่งป่าสักของไทยอยู่ที่เชียงใหม่ ลำปาง ลำพูน แพร่ น่าน เชียงแสนและเชียงราย แต่ที่เชียงแสนและเชียงรายนั้นมีไม้สักปริมาณมากกว่าที่อื่น แต่ที่น่าสนใจยิ่งไปกว่านั้นก็คือไม้สักที่นั่นมีความงามกว่าไม้สักในบริเวณอื่น ๆ⁶ นอกจากทางภาคเหนือแล้ว ยังมีไม้สักเกิดขึ้นแถบภาคกลางอีกแห่งหนึ่งคือ ตั้งแต่สระสี่มุมแขวงไทรโยค เรียงรายสองฝั่งขึ้นไปจนถึงไทรโยค เมืองกาญจนบุรี แต่ขนาดของลำต้นสักไม้ใหญ่นัก⁷

ประโยชน์ที่ได้จากไม้สักนั้นมีมากมาย ถ้าเป็นเอกชนก็จะนำมาสร้างบ้านเรือนแต่ มักจะเป็นผู้มีอันจะกิน⁸ แต่ทางราชการใช้ไม้สักในกิจการสำคัญ ๆ ทั้งสิ้น ได้แก่ การพระ ศาสนา การต่อเรือ และกิจการอื่น ๆ ทางศาสนาทางการได้นำไม้สักมาสร้างวัดปฏิสังขรณ์ วัดปีละจำนวนมาก ๆ โดยเฉพาะในสมัยรัชกาลที่ 3 เพราะพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงมีพระราชศรัทธาในพระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง ทรงสร้างวัดใหม่ถึง 5 วัด และยังโปรด ให้ปฏิสังขรณ์อีก 60 วัด นับเป็นสมัยแห่งการบูรณะวัดที่ยิ่งใหญ่สมัยหนึ่งทีเดียว มีหลักฐาน เกณฑ์ให้หัวเมืองทางเหนือ นำไม้ขอนสักมาถวายถึง 100 ตัน เพื่อเอามาทำไม้ซื่อ ซ่อฟ้า ล้ำยอง และบานประตู⁹

ในด้าน การต่อเรือ เมืองไทยมีชื่อเสียงในเรื่องที่มีไม้ดีที่ใช้สำหรับต่อเรือกำปั่นและ ราคาถูกกว่าเรือที่ต่อในประเทศจีน จึงมีชาวต่างประเทศมาขอต่อเรือปีละหลาย ๆ ลำ ในสมัย รัตนโกสินทร์มีหลักฐานชัดเจนว่าทางราชการได้เกณฑ์ให้ไพร่หัวเมืองทางเหนือ ได้แก่ สุโขทัย พิษณุโลก พิษั และนครสวรรค์นำไม้สักมาปีละจำนวนมาก โดยระบุดความประสงค์ ไว้ว่าจะนำมาทำเสากระโดงเรือสำเภา¹⁰ นอกจากจะใช้ไม้สักในกิจการสำคัญสองประการ ข้างต้นแล้ว ในกิจการด้านอื่น ๆ ก็มีบ้าง เช่น ใช้ไม้สักในการซ่อมแซมพระนครในสมัย รัชกาลที่ 3 ซึ่งสร้างมาแต่สมัยรัชกาลที่ 1 และใช้ไม้สักในงานเกี่ยวกับพระบรมศพของ พระเจ้าแผ่นดิน พระศพเจ้านาย และพระราชวงศ์ต่าง ๆ ซึ่งในงานพระศพแต่ละคราว ต้องใช้ไม้สักจำนวนมาก¹¹

5.1.3 การประกอบอาชีพตัดไม้

ในการประกอบอาชีพตัดไม้ของชาวไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ยังไม่พบหลักฐานว่า ทางราชการมีระเบียบหรือกฎเกณฑ์ประการใด อย่างไรก็ตาม เมื่อครั้งที่พระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าฯ ได้เสด็จประพาสไทรโยค พ.ศ. 2420 ทรงบันทึกถึงราษฎรที่เมืองกาญจนบุรี ว่า เมื่อเลิกจากทำนาแล้วก็เข้าป่าตัดฝาง เสาไม้รวก และไม้ขอนสัก แล้วล่องไม้มาทาง แม่น้ำเมืองกาญจนบุรีล่องไปราชบุรี ก่อนจะล่องน้ำจะใช้เกวียนลากมาก่อน ไม้ที่ตัดมีขนาด พอกำลังที่เกวียนจะลากได้ ไม่มีไม้ขนาดใหญ่มาก ถ้าเป็นไม้เล็กใช้เกวียนโค ถ้าเป็นไม้ใหญ่ ใช้เกวียนกระบือ สำหรับไม้ไผ่ป่าที่ล่องมาทางแม่น้ำ พระองค์ทรงบันทึกไว้ว่าตกละหลาย หมื่นลำ ขายเป็นประมาณร้อยละ 3 บาท นอกจากนี้ก็มีไม้รวก ไม้ดับจาก ไม้รวกทำรั้ว ไม้แดง ไม้เต็งรัง ไม้เส้า ไม้เหล่านี้อันล้วนแต่นำมาขายทั้งสิ้น และทรงบันทึกไว้อีกว่า ไม้ที่ใช้ในราชบุรี สุพรรณบุรี และกรุงเทพฯ ใช้ไม้จากแขวงเมืองกาญจนบุรีเป็นจำนวนมาก¹²

สำหรับการประกอบอาชีพตัดไม้สักในภาคเหนือ มีลักษณะแตกต่างไปจากที่เมือง กาญจนบุรี ทั้งนี้เพราะเมืองที่มีไม้สักมากได้แก่ เชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง แพร่ และน่าน อยู่ในความปกครองของเจ้าผู้ครองนครนั้น ๆ ฉะนั้นผู้ใดมีความประสงค์จะทำป่าไม้ในเมืองใด ต้องขอรับอนุญาตจากเจ้าผู้ครองนครนั้น ๆ โดยยอมเสียเงินให้ตามจำนวนต้นสักที่ตัดฟันลงมา เรียกว่าค่าต่อไม้ ซึ่งไม่มีการควบคุมการตัดไม้ว่าเป็นจำนวนเท่าใด มีขนาดโตอย่างไรที่สุด

เท่าใด เมื่อได้ไม้ตามที่ต้องการแล้วก็ขนส่งไปขายตามเมืองต่าง ๆ¹³

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีทางขนส่งไม้ได้เพียงทางเดียวเท่านั้นคือทางน้ำ ด้วยการผูกฟวงเป็นแพล่องลงมาตามน้ำ ฉะนั้นการล่องไม้จึงทำได้เฉพาะฤดูน้ำหลาก ถ้าพ้นช่วงฤดูน้ำหลากแล้ว ก็ไม่สามารถที่จะล่องไม้ได้¹⁴

5.1.4 การจัดระเบียบวิธีทำป่าไม้สักและการดำเนินงานของกรมป่าไม้¹⁵

ดังได้กล่าวแล้วว่า การทำป่าไม้สักทางภาคเหนือของไทยแต่เดิมนั้นมีได้อยู่ในความควบคุมของรัฐบาล แต่กลับอยู่ในความปกครองของเจ้าผู้ครองนครที่เป็นแหล่งป่าสัก ผู้ประสงค์จะทำป่าไม้ในเมืองใดต้องขออนุญาตจากเจ้าผู้ครองนครนั้น ๆ โดยยอมเสียเงินตามจำนวนต้นสักที่ตัดฟันลงมา ซึ่งเรียกว่า ค่าต่อไม้ ในการทำป่าสักนั้น ไม่มีการควบคุมการตัดไม่ว่าเป็นจำนวนเท่าใด มีขนาดโตที่สุดเท่าใด นอกจากข้อเสียดังกล่าวแล้ว การอนุญาตให้ทำป่าไม้ก็ไม่ยุติธรรมและสมควร ทำให้เกิดกรณีพิพาทระหว่างผู้ขออนุญาตและเจ้าของป่าเนื่อง ๆ มีคำร้องทุกข์ของบรรดาพ่อค้า (มักเป็นชาวต่างประเทศ) มาถึงรัฐบาลอยู่เสมอ ๆ รัฐบาลเห็นความจำเป็นต้องเข้าแทรกแซง แก้ไข จัดระเบียบการทำป่าไม้ให้รัดกุม โดยเฉพาะการที่เจ้าผู้ครองนครจะทำสัญญากับชาวต่างประเทศ จะต้องได้รับสัตยาบันจากรัฐบาลก่อน และห้ามเจ้าของป่าออกใบอนุญาตป่าแห่งใดให้แก่บุคคลเกินกว่าหนึ่งคนขึ้นไป เพื่อให้การควบคุมดำเนินไปด้วยความเรียบร้อย รัฐบาลไทยจึงแต่งตั้งให้ข้าหลวงใหญ่คนหนึ่งมาประจำอยู่ที่เชียงใหม่ เพื่อดูแลกิจการป่าไม้ในมณฑลพายัพในนามของกระทรวงมหาดไทยปรากฏว่ามีบริษัทต่างประเทศเข้ามาลงทุนทำป่าไม้มากขึ้น จึงเกิดการแก่งแย่งเพื่อจะได้รับอนุญาต มีการให้เงินกินเปล่าเป็นจำนวนมากแก่เจ้าของป่าเพื่อจะได้สิทธิในการทำป่าไม้ และเมื่อได้ตกลงกันแล้ว ก่อนที่จะได้รับอนุญาตต้องส่งสัญญาไปลงดวงตราสัตยาบันที่กรุงเทพฯ เจ้าของป่าก็เรียกเงินกินเปล่านั้น ผู้ขอทำป่าไม้ก็ต้องยอมให้เพื่อมิให้เจ้าของป่าถอนคำตกลง เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นดังกล่าวทำให้ผู้ทำป่าไม้ได้รับความเดือดร้อน จึงร้องเรียนไปยังกระทรวงมหาดไทย รัฐบาลเห็นความจำเป็นที่จะต้องควบคุมการทำป่าไม้ให้เคร่งครัดและรัดกุมกว่าเดิม ในโอกาสนี้ได้ขอยืมตัวนาย เอช.สเลด (Mr. H. Slade) ข้าราชการผู้มีความชำนาญและสามารถในการป่าไม้ของพม่าจากรัฐบาลอินเดีย มาช่วยราชการไทยชั่วคราวเมื่อมกราคม พ.ศ. 2438 ท่านผู้นี้ได้สำรวจป่าไม้สักทางภาคเหนือแล้วได้เสนอแนะตลอดจนเสนอการแก้ปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดมาแล้วแก่รัฐบาลไทย เช่น รัฐบาลต้องเข้าควบคุมการทำป่าไม้เอง เพราะเป็นสมบัติอันล้ำค่าของชาติ เพื่อที่จะจัดการป่าไม้ให้มีเสถียรภาพ จำเป็นต้องจัดตั้งหน่วยงานควบคุมป่าไม้ขึ้น ให้ยกเลิกค่าต่อไม้ซึ่งเจ้านายต่าง ๆ เคยได้รับมาแต่เดิม รัฐบาลจะจ่ายเป็นเงินเดือนทดแทนให้ผู้ที่เก็บค่าต่อไม้ควรเป็นเจ้าหน้าที่ของรัฐไม่ใช่พนักงานของเจ้านาย เจ้าของป่า เพราะมีการฉ้อราษฎ์บังหลวงอยู่เสมอ ในด้านสัญญาอนุญาตทำป่าไม้ที่เคยมีนั้นต้องแก้ไขเปลี่ยนแปลงเสียใหม่ ในด้านการทะนุบำรุงป่าไม้ ท่านผู้นี้ได้เสนอแนะไว้ว่า การป่าไม้เป็นวิทยาศาสตร์แขนงหนึ่งจำเป็นต้องมีพนักงานที่ได้อบรมมาโดยเฉพาะเป็นผู้ดำเนินการ

และเพื่อเตรียมบุคลากรที่มีคุณภาพ ควรจัดส่งนักเรียนไทยไปศึกษาอบรมที่โรงเรียนป่าไม้ ในต่างประเทศปีละ 2-3 คนทุกปี นอกจากนี้ เพื่อให้ได้คนรักงานด้านนี้และยอมตรากตรำทำงานหนัก ฉะนั้นก่อนจะรับสมัครนักเรียนผู้ใดควรส่งไปฝึกหัดงานอยู่ในป่าอย่างน้อยเป็นเวลา 6 เดือน

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงเห็นชอบกับคำแนะนำดังกล่าว จึงโปรดฯ ให้จัดตั้งกรมป่าไม้ขึ้น โดยให้อยู่ในสังกัดกระทรวงมหาดไทย และโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งนายเอช. สเลด เป็นเจ้ากรมป่าไม้คนแรก ตั้งแต่ 16 ตุลาคม พ.ศ. 2439 และท่านผู้นี้ดำรงตำแหน่งอยู่จนถึง พ.ศ. 2447 จึงกราบบังคมทูลลาออก ผลงานของท่านผู้นี้ในระหว่างดำรงตำแหน่งสามารถโอนอำนาจการครอบครองป่าไม้จากเจ้านายฝ่ายเหนือมาขึ้นกับรัฐบาลได้ รัฐบาลยอมจ่ายเงินส่วนแบ่งค่าต่อไม้ให้ครึ่งหนึ่งของจำนวนที่เก็บได้ทั้งหมดทุกปี ส่วนสัญญาอนุญาตทำป่าไม้ขึ้นก็ให้ทำแบบใหม่คือ สัญญาอนุญาตทำป่าไม้ไม่มีอายุ 6 ปี ผู้รับสัญญาต้องการไม้สักไว้ให้แห้ง 2 ปีก่อนตัดฟันและมีการกำหนดขนาดอย่างต่ำที่สุดของไม้สักที่จะกานไว้ด้วย นอกจากนี้ กรมป่าไม้มายังส่งนักเรียนไทยไปศึกษาการป่าไม้ที่ประเทศอินเดียโดยทุนรัฐบาลอีกด้วย

ต่อมาในสมัยที่นายดับเบิลยู.เอฟ.ลloyd (Mr. W.F. Lloyd) ชาวอังกฤษได้เป็นเจ้ากรมป่าไม้ระหว่าง พ.ศ. 2447-2466 มีการปรับปรุงและริเริ่มกิจการใหม่ ๆ เกี่ยวกับป่าไม้มากขึ้นหลายประการ เช่น เริ่มปลูกสร้างสวนสักโดยทดลองที่เมืองแพร่เมื่อ พ.ศ. 2449 มีการเปลี่ยนแปลงหลักการในการอนุญาตให้ทำป่าไม้สักใหม่เมื่อ พ.ศ. 2451 ซึ่งเดิมได้กำหนดรอบตัดไม้ไว้ 12 ปี และสัญญาอนุญาตทำป่าไม้ครั้งหนึ่ง ๆ มีอายุเพียง 6 ปี ซึ่งเป็นระยะเวลาสั้น ผู้รับสัญญาไม่กล้าลงทุนทำกิจการใหญ่โต และยิ่งต้องมีการกานไม้ไว้ให้แห้งก่อนตัดฟัน กว่าจะเลือกกานไม้สำเร็จและรอจนถึงเวลาตัดได้ เวลาที่ผ่านไปครึ่งหนึ่งของอายุสัญญาแล้ว นอกจากนั้นรอบตัดฟันไม้ 12 ปี ยังไม่ถูกต้องตามหลักวิชา ซึ่งได้พิสูจน์และรับรองแล้วว่าไม้ขึ้นรองที่เติบโตถึงขนาดตัดฟันกันได้นั้นเกินเวลา 30 ปี ประการสุดท้ายใน พ.ศ. 2455 กรมป่าไม้เริ่มทำป่าไม้สักและนำล่องลงมาขายเองทำนองรัฐพาณิชย์โดยเริ่มทำที่ป่าแม่แฮด จังหวัดแพร่ ต่อมาได้ขยายกว้างขวางขึ้น ในเวลานี้ทำในรูปองค์การอุตสาหกรรมป่าไม้

เมื่อนายลloydพ้นตำแหน่งไปใน พ.ศ. 2466 (ระยะนี้กรมป่าไม้ได้ย้ายมาสังกัดกระทรวงเกษตรธิการแล้ว) พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้พระยาตรุพันธุ์พิทักษ์ (สนิท พุกกะมาน) ซึ่งเป็นผู้สำเร็จการศึกษาวิชาป่าไม้จากยุโรป และรับราชการในกรมป่าไม้ด้วยความวิริยะอุตสาหะเป็นเวลา 20 ปี เป็นอธิบดีกรมป่าไม้ซึ่งเป็นคนไทยคนแรกที่คุมงานด้านนี้ กิจการป่าไม้ในสมัยท่านผู้นี้ไม่ค่อยรุ่งเรืองนักเพราะเศรษฐกิจของโลกเริ่มทรุดและตกต่ำลง อย่างไรก็ตามในระยะที่ท่านผู้นี้ดำรงตำแหน่งเป็นอธิบดี กรมป่าไม้ได้ดำเนินกิจการต่าง ๆ หลายประการ เช่น มีประกาศเกี่ยวกับการสงวนป่าไม้ไว้ใช้ในราชการ

ทหารระหว่างเวลาฉุกเฉิน ป่าที่หวงห้ามคือป่าไม้ริมทางรถไฟสายเหนือในจังหวัดพิษณุโลก ป่าไม้ริมทางรถไฟสายนครราชสีมาในจังหวัดสระบุรีและนครราชสีมา และประกาศเกี่ยวกับการกำหนดเขตหวงห้ามป่าไม้ไว้ใช้ในราชการของกรมรถไฟหลวง เพราะการเดินทางรถไฟในสมัยนั้นต้องใช้ฟืน เขตที่กำหนดห้ามคือป่าริมทางรถไฟสายใต้ที่ตำบลบ้านนา อำเภอบ้านนา จังหวัดสุราษฎร์ธานี นอกจากนี้ในด้านวิธีการเก็บค่าตอและภาษีไม้เดิมใช้เก็บตามขนาดของไม้ได้เปลี่ยนมาเก็บเป็นค่าภาคหลวงตามปริมาณเนื้อไม้เป็นรายท่อน โดยกำหนดอัตราค่าภาคหลวงไม้ตามจำนวนตัน (เท่ากับ 50 ลูกบาศก์ฟุต) ต่อมาประเทศไทยใช้มาตราเมตริกในการชั่งตวงวัด กรมป่าไม้จึงได้เปลี่ยนหน่วยการเก็บค่าภาคหลวงจากตันเป็นลูกบาศก์เมตร

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 7 กรมป่าไม้ได้ดำเนินการบำรุงรักษาป่าไม้ตามหลักวิชาการขึ้น เดิมการบำรุงป่าโดยมากเป็นการป้องกันมากกว่าส่งเสริมบำรุงสภาพป่า ด้วยการตัดเครือไม้และต้นไม้ที่มีค่าน้อย ส่วนการปลูกซ่อมป่าไม้สักยังไม่ค่อยทำกัน รัฐบาลในสมัยนี้จึงจัดการบำรุง 2 ประการคือ รักษาป่าสักที่มีค่าไว้โดยวิธีทำหมายเขตป่า ทำแผนที่แสดงขนาดและจำนวนไม้ชนิดต่าง ๆ ไว้เพื่อประโยชน์สำหรับโครงการต่าง ๆ และบำรุงป่าไม้เพื่อเพิ่มพูนจำนวนไม้สักให้มากขึ้น โดยการปลูกซ่อมป่าสักขึ้นในที่ว่างเปล่าหรือที่มีไม้สัคน้อยตามธรรมชาติ ถ้าปล่อยให้เมล็ดต้นสักงอกเอง จะทำให้ป่าไม้ที่ขึ้นเองไม่สม่ำเสมอ การซ่อมป่าสักนี้ได้กำหนดจะต้องปลูกซ่อมปีละ 3,000 ไร่ ด้วยความร่วมมือจากราษฎรที่ทำได้ โดยรัฐบาลทำความตกลงให้ราษฎรปลูกเมล็ดไม้สักลงพร้อมกับพืชพันธุ์ที่จะปลูกขึ้นนั้น และต่อจากนั้นก็จะต้องมีการบำรุงตามสมควร โดยต้องใช้งบประมาณปีละ 30,000 บาท

ในรัชกาลเดียวกันนี้ (พ.ศ. 2473) กรมป่าไม้ยังได้มีนโยบายเผยแพร่ความรู้เกี่ยวกับไม้และของป่าต่าง ๆ แก่บรรดาพนักงานป่าไม้ตลอดจนประชาชน โดยขอให้เจ้าหน้าที่ป่าไม้ระดับต่าง ๆ ช่วยเขียนเป็นบันทึกหรือบทความส่งไปยังกรมป่าไม้เพื่อพิจารณา และพิมพ์แจกแก่ข้าราชการกรมป่าไม้ทั่วไป ซึ่งเป็นรากฐานในการออกวารสารรายสามเดือนชื่อวารสารในปัจจุบัน

5.2 การเก็บของป่าและล่าสัตว์

เนื่องจากป่าเป็นที่เกิดของทรัพยากรนานาชนิด จึงเป็นเหตุให้บุคคลต่าง ๆ ประกอบอาชีพด้วยการเก็บของมีค่าในป่าเอามาทำประโยชน์ หรือนำไปขายเป็นสินค้า ของมีค่าในป่าของไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ก็ไม่แตกต่างไปจากสมัยอยุธยา ได้แก่ พันธุ์ไม้ป่าบางประเภท สัตว์ป่า และอื่น ๆ ไม้ป่าที่มีค่าที่ราษฎรเข้าไปหาได้แก่ ไม้กฤษณาและฝาง สำหรับไม้กฤษณามีหลักฐานว่า พวกญวนเข้ารีตไปหาไม้กฤษณาส่งเป็นส่วยแก่ทางราชการ¹⁶ สถานที่ ๆ เข้าไปหาได้แก่ตามเกาะต่าง ๆ ในชายทะเลฝั่งตะวันออก¹⁷ ไม้กฤษณามีประโยชน์ใช้เข้าเครื่องยาไทยได้เกือบทุกขนาน¹⁸ สำหรับไม้ฝาง คงเกิดขึ้นในป่าของเมืองต่าง ๆ ซึ่งเอกสารเก่าแก่ในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้กล่าวถึงเมืองที่ทำส่วยฝางส่งราชการไว้ว่ามีเมืองศรีสวัสดิ์

ปราณบุรี บางตะพาน กาญจนบุรี ราชบุรี เพชรบุรี และปทุมธานี¹⁹ หลักฐานในสมัย รัชกาลที่ 5 พ.ศ. 2420 กล่าวว่าพวกมอญ ละว้า ข่าสอูดมีอาชีพตัดฝาง บรรทุกแพล่องมา ขายเมืองกาญจนบุรีบ้าง และล่องไปขายถึงเมืองราชบุรีบ้าง ฝางที่นำไปจำหน่ายนั้นมียิ่ง ขนาดใหญ่และขนาดเล็ก และในปีหนึ่ง ๆ เป็นสินค้าออกจากเมืองกาญจนบุรีทั้งต้นขนาดใหญ่ และขนาดเล็กประมาณ 200,000 ตันเศษ²⁰ ประโยชน์ที่ได้จากไม้ฝางคือนำมาทำนํ้าย้อมสีแดง²¹

ผลกระทบเป็นของป่าอีกอย่างหนึ่งที่ราษฎรไทยเข้าไปเก็บมาขาย และส่งเป็นส่วย แก่ทางราชการมีหลักฐานว่าพวกไพร่ชาวป่าเมืองพระตะบอง และเมืองโพธิสัตว์เก็บเอามา ขายเพราะเมืองทั้งสองนี้มีกระวานอยู่เป็นอันมาก²² นอกจากนี้ก็มีผลเร็ว ซึ่งราษฎรเข้าไป เก็บแล้วนำไปซื้อขาย ตลอดจนส่งเป็นส่วยแก่ทางราชการด้วย เมืองที่ส่งส่วยเร็วตามหลักฐาน มีประมาณ 43 เมือง²³

การทำนํ้ารัก การทำรง การหาครั่ง การหามูลค้างคาว ตลอดจนการทำรังนกก็ถือเป็นอาชีพที่ราษฎรไทยทำกัน การทำนํ้ารัก เป็นหน้าที่ของไพร่ส่วยนํ้ารักที่ต้องส่งนํ้ารักแก่ ราชการแทนแรงงาน ท้องที่ ๆ มีต้นรักมากได้แก่ป่าแขวงเมืองเพชรบุรี กาญจนบุรี ราชบุรี และสุพรรณบุรี²⁴ นํ้ารักคือยางจากต้นรักใช้เป็นนํ้ายาเคลือบเงา ชาวไทยนิยมใช้นํ้ารัก สำหรับลวงรักพระพุทธรูป ช่อฟ้า ใบระกา พระอุโบสถ พระวิหารและวัดวาอาราม นอกจากนี้ ยังใช้ยารักษาปากหนังสือ กระเช้า และเครื่องตุ้โต๊ะเล็ก ๆ อีกด้วย การลวงรักมีความคงทน ถาวรมาก เมื่อถูกฝนถูกแดดก็ไม่ลอก²⁵

การทำรงคือการบากต้นรงแล้วเอากระบอกไม้ไผ่รองยางจนเต็ม ปล่อยให้หยางแข็ง แล้วผ่าไม้กระบอก จะได้รงเป็นแท่ง²⁶ ชาวไทยนำมาใช้ทำยาและเขียนหนังสือ²⁷ ป่าที่มีต้นรง คงได้แก่ป่าเมืองจันทบุรี ทั้งนี้เพราะมีหลักฐานว่าเมืองที่ส่งส่วยรงมีเมืองเดียวคือจันทบุรี²⁸

ครั้งเป็นสัตว์ประเภทเพี้ยหอย²⁹ เกาะอยู่ตามต้นกะยุง ต้นสะแก ต้นพุทรา และ ต้นจามจุรี³⁰ เมื่อดูตื้นน้ำเลี้ยงจากต้นไม้แล้วก็จะผลิตครั้งออกมา ในสมัยนั้นपालแก้วชั้บันทัก ไว้ว่าใช้ย้อมให้เป็นสีแดง³¹ ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เมืองที่ทำส่วยครั้งส่งทางการได้แก่ นครจำปาศักดิ์ แสนปาง เซล้าเกา สังขะ ศรีขันดอน สะเมียะ สุวรรณภูมิ อุบลราชธานี ขงเจียม หล่มสัก แก่นท้าว เพชรบูรณ์ เลย และด่านซ้าย³²

ส่วนของมีค่าที่เก็บตามถ้ำได้แก่มูลค้างคาวและรังนก มูลค้างคาวชาวไทยเอามา ทำเป็นดินประสีว ในสมัยนั้นใช้ทำดินปั้นและดอกไม้เพลิง³³ ส่วนรังนกนั้น ได้จากนํ้าลาย ของนกนางแอ่นที่ไปอาศัยอยู่ตามถ้ำในเกาะแก่งต่าง ๆ สถานที่ ๆ มีรังนกมากได้แก่เกาะ ต่าง ๆ ที่มณฑลชุมพร และสงขลา ที่มณฑลชุมพรเก็บรังนกกันปีละ 3 ครั้ง แต่ที่สงขลาเก็บ ปีละ 2 ครั้ง³⁴

ในป่าเมืองไทยนอกจากจะมีผลิตผลที่มีค่ามากมายดังกล่าวแล้ว ป่าก็ยังเป็นที่อาศัย ของสัตว์ป่านานาชนิดอีกด้วย สัตว์ป่าต่าง ๆ ถือเป็นของมีค่าสำหรับคนไทยในสมัยนั้นเช่นกัน จึงได้เข้าไปล่าสัตว์กันเป็นอาชีพ จริงอยู่การล่าสัตว์ทำร้ายสัตว์เป็นสิ่งต้องห้ามในทางพระ